

Tussen 'beschaving' en 'barbaren'

De Romeinse soldaat aan de
oostgrens: identiteit en band met de
lokale bevolking

Ward Lammens

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de geschiedenis van de oudheid

Promotor: prof. dr. Mark Depauw

Academiejaar 2018-2019

Aantal tekens: 152 214

Ik verklaar me akkoord met de code of conduct van de faculteit Letteren voor
geloofwaardig auteurschap.

Inhoudsopgave

Voorwoord	iii
Inleiding	1
1 Dura Europos	5
1.1 Bronnen	7
1.2 Uitingen van Romanitas	7
1.2.1 Taal	8
1.2.2 Religieuze uitingen	10
1.2.3 Materiële uitingen	19
1.3 Band met de bevolking	23
1.3.1 Familiale banden	23
1.3.2 Zakelijk	25
1.3.3 Veteranen	29
1.3.4 Bescherming	30
1.3.5 Bevoorrading leger	30
1.3.6 Inkwartiering	31
1.3.7 Juridisch	32
1.3.8 Prostitutie	33
1.3.9 Religie	34
2 Oostelijke Woestijn	36
2.1 Bronnen	39
2.2 Uitingen van Romanitas	40
2.2.1 Taal	40
2.2.2 Religieuze uitingen	43
2.2.3 Materiële uitingen	51
2.3 Band met de bevolking	54
2.3.1 Prostitutie	58
2.3.2 Familiale banden	59
2.3.3 Wachtposten	65
2.3.4 Bescherming	67
2.3.5 Bevoorrading	69
2.3.6 Levering dieren	71
2.3.7 Religie	72

3 Vergelijking: Soldaten als ambassadeur van Romanitas?	73
Slotconclusie.....	75
Bibliografie	78
Secundaire literatuur.....	78
Primaire bronnen en vertalingen	81
Afbeeldingen	82
Samenvatting.....	83

Voorwoord

Deze masterproef vormt het slotstuk van mijn opleiding geschiedenis van de oudheid. In de voorbije vier jaar heb ik mijn passie voor het Romeinse Rijk en de oudheid ten volle kunnen benutten en uitbreiden dankzij deze opleiding. Graag rond ik de opleiding af met deze paper over het Romeinse leger aan de oostelijke grens van het Romeinse Rijk, een thema dat mij nauw aan het hart ligt.

Ik zou graag al mijn professoren en andere lesgevers willen bedanken die mij gedurende de opleiding kostbare kennis en vaardigheden hebben bijgebracht. Prof. dr. Vandorpe zou ik in het bijzonder willen bedanken voor het begeleiden van mijn papers uit de vorige jaren en tevens voor het in goede banen leiden van het masterseminarie van dit jaar. Bovenal wil ik uiteraard mijn promotor bedanken, prof. dr. Depauw, die mij heeft geholpen bij het bepalen van het onderwerp van mijn masterproef en doorheen het schrijfproces vele nuttige opmerkingen en tips heeft aangeboden. Tot slot wil ik iedereen bedanken die mij heeft gesteund: mij vrienden, kotgenoten, familie en in het bijzonder mijn moeder en grootvader, voor het meermaals nalezen van mijn werk.

Leuven, juni 2019.

Inleiding

Het Romeinse Rijk bereikte in de tijd van de adoptiekeizers en de latere Severische dynastie zijn territoriale en militaire hoogtepunt. Het Rijk strekte zich uit van Schotland in het Westen tot aan de Eufraat en Tigris in het Oosten. Aan deze uitgestrekte grenzen voerden de Romeinen een constante strijd met hun burens. Opvallend genoeg was de Romeinse samenleving voor een groot deel gededemilitariseerd. De verdediging van de grenzen rustte in de handen van enkele honderdduizenden beroepssoldaten. Zowel Romeinse burgers als 'peregrini' vochten als respectievelijke legioensoldaten en hulptroepen de vele oorlogen van het Rijk uit. Eén van de belangrijkste grenzen was ongetwijfeld de oostgrens. Deze liep van de Kaukasus en de kusten van de Zwarte Zee, via de Eufraat en de Arabische Woestijn naar het Zuiden. Daaronder vormde Egypte een grensprovincie, afgebakend door de Rode Zee en de woestijnen ten oosten, westen en zuiden van de Nijl. Aan deze grenzen waren conflicten zelden lang afwezig. Vooral de Eufraat en Tigris, die de grens vormde met het rijk van de Parthen, en vanaf het begin van de derde eeuw de Sassaniden, was vaak het toneel van veldtochten en veldslagen. Ook Egypte was een tumultueus gebied met een hoge graad van banditisme en de constante bedreiging van nomadische volkeren. Dat zorgde ervoor dat de Romeinen heel wat militairen langs deze grenzen plaatsten. Beide grensgebieden bestonden voor een groot deel uit woestijn, wat voor de Romeinen heel wat aanpassingen met zich meebracht. Het droge klimaat aldaar heeft er ook voor gezorgd dat heel wat materiaal bewaard is gebleven, waaronder papyrologische bronnen. Deze kunnen ons heel wat leren over de Romeinse soldaat aan de grens. Daarnaast was de oostgrens een bijzonder gebied in die zin dat er heel wat talen en culturen konden worden aangetroffen. De situatie van de Romeinse soldaten was in die optiek bijzonder aangezien zij als Romeinen vaak in een milieu terechtkwamen waar plaatselijke talen en het Grieks de dienst uitmaakten. Dat doet de vraag rijzen in welke mate deze soldaten een Romeins karakter hadden of behielden en in welke mate zij met de plaatselijke bevolking assimileerden. De soldaten kwamen immers terecht in een weinig geromaniseerd gebied, veraf gelegen van het 'Romeinse centrum' van het Rijk.

Het zijn die vragen waarop deze paper een antwoord wil bieden door een vergelijking van twee plaatsen aan de oostelijke grens van het Rijk. Enerzijds zal er gefocust worden op de grensstad Dura Europos, gelegen aan de Eufraat. Deze werd in de late tweede eeuw ingenomen door de Romeinen en vormde daarna een grensstad van het Rijk met een aanzienlijke militaire aanwezigheid, totdat ze tijdens de oorlogen met de Perzen in de derde eeuw ten onder ging. De vele papyrologische en archeologische bronnen uit de stad maken het mogelijk om het leven van de militairen voor een groot

deel te reconstrueren. Het bronnenmateriaal voor deze studie dateert uit de late tweede en begin derde eeuw na Chr. De stad had uiteraard een grotere civiele aanwezigheid, een gemeenschap met wie de soldaten konden interageren.

Een tweede plaats die zal bestudeerd worden is de Oostelijke Woestijn in Egypte, met een focus op Mons Claudianus, een in de woestijn gelegen steengroeve met nederzetting. Ook uit deze plaats en enkele kleinere plaatsjes in de buurt, is heel wat papyrologisch materiaal in de vorm van ostraca tot bij ons gekomen. Een groot deel van deze ostraca komt eveneens uit een militaire context. De bronnen die hier zullen worden gebruikt, komen voornamelijk uit een periode tussen de tweede en het begin van de derde eeuw. Daarmee komt de chronologische afbakening dus min of meer overeen met die van Dura. Ook in de Oostelijke Woestijn verbleven burgers. Net als in Dura bestond deze burgerlijke bevolking onder andere uit handelaars die door de woestijn trokken en mensen die in het spoor van het leger meereiden. Anders dan in Dura is er in de Oostelijke Woestijn zelden sprake van echte civiele bewoners. Het gaat steeds om mensen die slechts tijdelijk in het gebied verbleven, telkens ook in gemeenschappen die vele malen kleiner zijn dan die in Dura. In de Oostelijke Woestijn zijn de grootste gemeenschappen die van de steengroeven. In Mons Claudianus, één van de voornaamste steengroeven, waren op momenten bijna 1000 mensen aanwezig, waarvan een 60-tal soldaten. Daarnaast lagen verspreid over de woestijn verschillende kleinere garnizoenspostjes waar de kleine gemeenschappen vooral bestonden uit een 10-tal soldaten. Ook uit deze postjes beschikken we over heel wat papyrologische bronnen. Enkele van de kleinere garnizoenspostjes uit de omgeving van Dura Europos zijn ook bekend uit de bronnen van Dura. Het leven in die kleinere postjes zal verschild hebben van dat in een grote militaire gemeenschap als die in Dura. Daarom is een vergelijking tussen de Oostelijke Woestijn en Dura Europos interessant. Uit de bronnen van de Oostelijke Woestijn kunnen we het leven van de soldaten in kleinere postjes achterhalen, daar waar de bronnen van Dura het leven in een garnizoensstad beschrijven. Beide gebieden zijn woestijnachtige grensgebieden met een militaire aanwezigheid en een weinig geromaniseerde bevolking. Het is daarom interessant de gedragingen van de soldaten in beide streken te onderzoeken.

In Dura lijkt op het eerste gezicht een aparte militaire gemeenschap te zijn ontstaan in een aparte wijk van de stad, die zich afzette van de civiele gemeenschap van de stad. Onder andere Pollard schreef hierover en concludeerde dat er inderdaad gedeeltelijk sprake was van een aparte gemeenschap, hoewel die niet absoluut was.¹ Toch erkent Pollard ook de interactie tussen soldaten en burgers en

¹ N., POLLARD, 'The Roman army as 'Total institution' in the Near East? Dura-Europos as a Case Study', *The Roman Army in the East*, KENNEDY, D.L. (ed.), 211-228, Michigan, 1996, 226.

ook Yon benadrukt deze interactie.² Een dergelijke aparte militaire gemeenschap bestaande uit een 1000-tal soldaten die door onderlinge beïnvloeding het militaire-Romeinse karakter konden versterken, is wellicht niet representatief voor alle soldaten aan de oostgrens, zo schrijft ook Pollard.³ De situatie in de kleinere postjes rond Dura en in de Oostelijke Woestijn was ongetwijfeld anders. De gemeenschap van militairen was daar veel minder groot waardoor de soldaten ook aangewezen waren op de bevolking van de plaatselijke dorpjes. Door beide situaties te onderzoeken zal bijgevolg een genuanceerder beeld kunnen worden geleverd.

Deze paper zal dus proberen de 'Romeinse' identiteit van de soldaten in beide grensregio's te bestuderen, evenals hun interactie met de lokale bevolking. Daarbij zal gekozen worden voor de bloeitijd en nadagen van het principaat, de periode van de tweede eeuw en eerste helft van de derde eeuw. Bij het bestuderen van de interactie met de bevolking zal worden nagegaan in welke mate soldaten en burgers samenwerkten of andere banden aangingen. Deze paper zal de term burger gebruiken voor iedereen die geen soldaat of veteraan was. Wanneer over een Romeinse burger zal gesproken worden zal die expliciet als zodanig worden aangeduid. Er zal op deze manier worden uitgezocht of de soldaten een aparte Romeinse gemeenschap vormden, afgezonderd van de civiele, plaatselijke gemeenschap. Daarnaast zal al dan niet blijken of de interactie tussen burgers en soldaten voor een wederzijdse beïnvloeding zorgde.

1.1 Romanitas

Deze paper zal onderzoeken in welke mate de Romeinse soldaten aan de oostgrens een Romeinse identiteit aannamen. Daarvoor zal het woord 'Romanitas' gebruikt worden. Met dit begrip zal het geheel aan 'Romeinse' cultuuruitingen bedoeld worden, die maken dat iemand er 'Romeins' uitziet, of zich als zodanig gedraagt. Uiteraard treedt hier het problematische begrip 'romanisering' naar voren. De laatste decennia heeft dit begrip heel wat stof doen opwaaien. In de oude traditie van onder andere Mommsen en Haverfield werd in een tijd van kolonisatie en imperialisme romanisering nog gezien als een doelbewuste strategie om de inwoners van het Romeinse Rijk cultureel tot één geheel te smeden. Op deze stelling kwam uiteraard kritiek. De rol van de lokale elite in het proces van romanisering werd naar voren geschoven.⁴ Er kwam meer aandacht voor de rol van de lokale cultuur, zo werd er gesproken van creolisering in plaats van romanisering.⁵ Het begrip 'romanisering' werd door sommigen

² J-B., YON, La hellensation de Palmyre et des villes de l'Euphrate, *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, Vol. 59.2 (2004), 313-336, 324.

³ POLLARD, The Roman Army as 'total institution'.

⁴ L.R., CAGLAR, 'Romanisation or no Romanisation, that's the Question, in Search of Socio-linguistic Identity in the Roman Provinces', *Synergies Turquie*, Vol. 4 (2011), 131-138, 135.

⁵ J., WEBSTER, 'Creolizing the Roman Provinces', *American Journal of Archeology*, 2001, 209-225.

geheel van de hand geweest.⁶ Deze paper zal het echter niet hebben over het proces van romanisering. In plaats van te focussen op de mate waarin het leger een romaniserende rol speelde aan de grenzen, gaat de aandacht in de eerste plaats uit naar de mate waarin de soldaten zelf geromaniseerd waren. Tenslotte verbleven ze ver van het centrum van het Rijk, bij een weinig geromaniseerde bevolking. Daarom lijkt het begrip 'Romanitas' een betere optie. Dat wil niet zeggen dat in deze paper het begrip romanisering als problematisch wordt gezien. Het is eenvoudigweg het proces waarbij verschillende inwoners van het Romeinse Rijk, in verschillende gradaties en vormen en door allerlei processen 'Romeinse' elementen gingen overnemen. Dat kon vrijwillig gebeuren maar ook onder impliciete of expliciete druk. 'Romanitas' kan in dat opzicht de benaming zijn voor het resultaat van dat proces. Het kan slaan op de mate waarin inwoners van het Rijk, in deze paper soldaten, 'Romeinse' elementen overnamen. Deze Romanitas kan in verschillende vormen optreden en kan perfect deel uitmaken van iemands identiteit, naast of vermengd met de lokale gebruiken. Daarnaast gaat deze paper er ook van uit dat bepaalde 'hellenistische' elementen deel uitmaken van de Romeinse identiteit. Zo wijst Yon er op dat de romanisering in het gebied rond Dura vooral een 'hellenisering' betrof, waarbij de plaatselijke culturen hellenistische elementen overnamen.⁷ De Romanitas kan dus ook blijken uit de mate waarin hellenistische elementen worden overgenomen door soldaten, elementen die na verloop van tijd fundamenteel deel zijn gaan uitmaken van de Romeinse cultuur.

⁶ Zie o.a.: R., HINGLEY, *Globalizing Roman Culture, Unity Diversity and Empire*, Londen, 2005; N, TERRENATO, 'Tam Firmum Municipium: The Romanization of Volaterrae and its Cultural Implications', *Journal of Roman studies*, Vol 88 (1998), 94-114.; Webster, 2001.

⁷ YON, *La romanisation de Palmyre et des villes de l'Euphrate*, 336.

1 Dura Europos

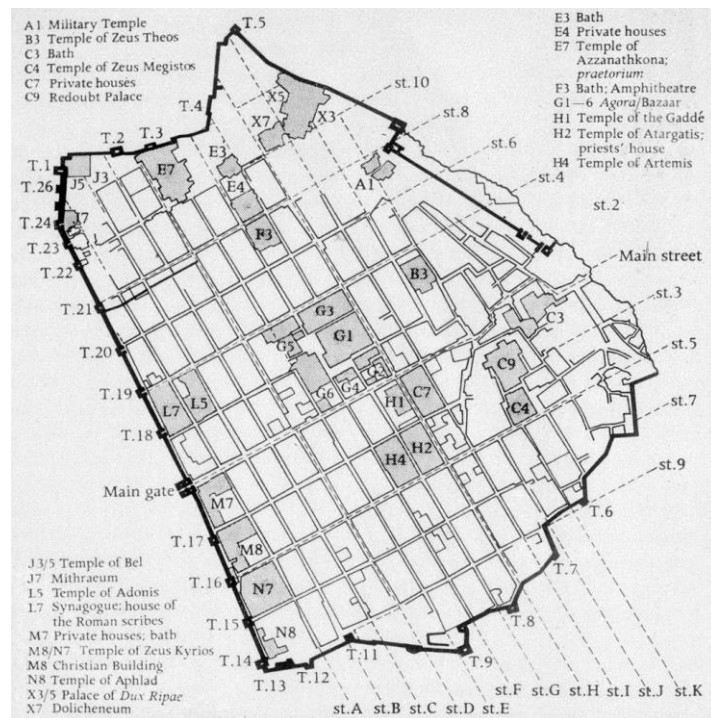

Fig. 1: Dura Europos

Tijdens de veldtocht van Lucius Verus in 164-165 tegen de Parthen veroverden de Romeinse troepen de Parthische stad aan de Eufraat, Dura Europos. Deze stad, gesticht door de Seleuciden, was een belangrijke grenspost tussen het Romeinse en Parthische Rijk. Een eenheid Palmyreense boogschutters in Romeinse dienst werd in de stad gekazerneerd. Onder de regering van Commodus werd ook de ruitereenheid *cohors II Ulpia Paphlagonum Equitata* in de stad geplaatst.⁸ Met het hernemen van de vijandelijkheden tussen de Romeinen en de Parthen onder de Severi kreeg Dura een groter Romeins garnizoen. In het noordwesten van de stad werd een deel omgebouwd om voor militaire doeleinden te kunnen worden gebruikt, het zogenaamde militaire kamp of district. Een eenheid van Palmyreense soldaten werd er gevestigd, bestaande uit ruiters en voetvolk, de *cohors XX Palmyrenorum*. Van deze eenheid is een deel van het militaire archief bewaard gebleven, waardoor onze kennis erover redelijk groot is. Het cohort was een *cohors milliaria* dat bestond uit voetvolk, ruiters en zelfs enkele dromedarii. Ook enkele *vexillationes* van legioenen werden in de stad gelegerd. Het betrof eenheden van de legioenen IV *Scythica*, XVI *Flavia Firma* en III *Cyrenaeca*. Ook soldaten van

⁸ C., WELLES, ea., *The Parchments and Papyri, with an Account on Three Iranian Fragments* by B. Henning, New Haven, 1959, 24.

het derde legioen Gallica hebben in Dura verbleven.⁹ Verdere geattesteerde eenheden van de hulptroepen zijn de cohors II Ulpia Equitata civium Romanorum sagittariorum, cohors XII Palaestinatorum en de cohors III Augusta Thracum. Deze laatste twee opereerden in de buurt van Dura.¹⁰ In de derde eeuw werd Dura dus een belangrijke grenspost. Dit was noodzakelijk door de hernieuwde vijandelijkheden aan de oostgrens door de opkomst van de dynastie van de Sassaniden. In Dura werd een nieuwe functie gecreëerd, de 'dux ripae'. Deze lijkt verantwoordelijk te zijn geweest over het gebied aan de Eufraat rond Dura Europos. In Dura had hij zijn hoofdkwartier, in het zogenaamde 'paleis van de dux'. Deze residentie, in zeer Romeinse stijl, was gelegen aan het uiteinde van het militaire kwartier, aan de oever van de Eufraat. Vanuit Dura werden waarschijnlijk ook de verschillende andere postjes in het gebied gecoördineerd. Uit de militaire papyri weten we dat soldaten van de eenheden uit Dura dienst deden in deze buitenpostjes. Naast de dux was de tribunus van het Palmyreense cohort een belangrijke officier in Dura. Een trap lager in de militaire hiërarchie bevonden zich de centuriones van de vexillationes.

Het garnizoen van Dura bestond dus uit verschillende eenheden van zowel legionairs als hulpsoldaten. Op cultureel vlak waren er ongetwijfeld aanzienlijke verschillen, aangezien de legioenen van diverse andere plaatsen in het Rijk kwamen, vaak uit meer geromaniseerde milieus. Zo kunnen veel namen van legionairs erop duiden dat ze gerekruteerd waren uit de meer gehelleniseerde lagen van het Rijk.¹¹ De legioensoldaten die onder de Severi in Dura aankwamen, waren dus afkomstig uit meer gehelleniseerde milieus dan de plaatselijke hulptroepen. Een aanzienlijk deel van de militaire populatie in Dura zal dus bestaan hebben uit vreemdelingen van buiten Syria en Mesopotamia.¹² Na verloop van tijd gebeurde de meeste rekrutering waarschijnlijk echter lokaal en daarmee verdween het scherpe onderscheid tussen de legioensoldaten en de hulptroepen. Niettemin werden legioensoldaten misschien nog steeds gerekruteerd uit de meer gehelleniseerde bevolking van Dura, en de hulptroepen uit de meer Semitische inwoners.¹³ In beide gevallen ging het om lokale bevolking of waren de rekruten van 'origo castris', uit het militaire milieu. Met de constitutio Antoniniana viel wellicht het grootste onderscheid tussen hulptroepen en legionairs weg. In 253 of 254 lijkt Dura kort te zijn ingenomen door de Perzen, twee jaar later werd de stad nogmaals veroverd, door de Perzische koning Shapur I, die de stad vernietigde. De stad werd verlaten, of dat was het althans in de vierde eeuw, toen het leger van keizer Julianus er langs trok en het geheel verlaten aantrof.¹⁴

⁹ C., HOPKINS, H.T., ROWELL, 'The Praetorium', *The Excavations at Dura-Europos: Preliminary Report*, ROSTOVITZEFF, M.I. (ed.), Londen, Vol. 5, 1929-1952, 229-230.

¹⁰ WELLES, *The Parchments and Papyri*, 26.

¹¹ POLLARD, *The Roman Army as Total Institution in the Near East*, 128.

¹² POLLARD, *The Roman Army as Total Institution in the Near East*, 217.

¹³ POLLARD, *The Roman Army as Total Institution in the Near East*, 129.

¹⁴ Ammian. 23.5.7.

1.1 Bronnen

Deze paper zal in de eerste plaats gebruik maken van het papyrologisch materiaal dat teruggevonden is in Dura Europos en omgeving. Het gaat daarbij over de P.Dura, samengesteld door Welles, Fink en Gilliam in 'the excavations at Dura Europos, final report V, the parchments and papyri'. Een groot deel van deze papyri uit Dura stammen uit het zogenaamde 'archief van de cohors XX Palmyrenorum', teruggevonden in de tempel van Azzanthkona. Daarnaast zal ook papyrologisch materiaal uit de omgeving van Dura gebruikt worden, uitgegeven door Feissel en Gasco in 'Documents d'archives romains inédits du Moyen Euphrate (Ile s. après J-C), normaal P.Euphr. afgekort. De documenten uit P.Euphr. komen uit enkele dorpen aan de Eufraat, waarvan vele in de buurt van Appadana, een plaats waar soldaten uit Dura gestationeerd waren. Verder zal ook archeologisch en epigrafisch materiaal uit Dura geraadpleegd worden. Dit werd voor een groot deel gepubliceerd onder leiding van Rostovtzeff in 'The Excavations at Dura-Europos: Preliminary Report', in deze paper afgekort als Rep.¹⁵ Tijdens het fatale beleg vormden de Romeinen de gebouwen die langs de belegerde muur lagen om tot een versterkende wal. Hierdoor raakten de gebouwen als het ware begraven, wat hun opmerkelijke bewaring verklaart. Deze geraadpleegde bronnen dateren alle uit de late tweede en vroege derde eeuw, de tijd waarin Dura deel uitmaakte van het Romeinse Rijk. Er moet op gewezen worden dat de meeste teruggevonden papyrologische bronnen van officiële aard zijn, opgesteld door het leger. De private documenten zijn veel minder aanwezig.

1.2 Uitingen van Romanitas

De soldaten in Dura waren gestationeerd aan de verste oostelijke stad van het Rijk. Ze kwamen daarbij terecht in een plaatselijke, amper geromaniseerde gemeenschap. Na verloop van tijd werden daarbij de meeste soldaten uit dit lokale milieu gerekruteerd. De vraag stelt zich of deze soldaten wel überhaupt nog een Romeinse identiteit droegen. Daarnaast echter lijkt in Dura een aparte militaire gemeenschap bestaan te hebben die er misschien voor zorgde dat de soldaten een aparte identiteit aannamen. Om deze identiteit te achterhalen zal deze paper focussen op drie aspecten: taal, religieuze gebruiken en materiële uitingen.

¹⁵ M.I., ROSTOVTZEFF, ea., The Excavations at Dura-Europos: Preliminary Report, Londen, 1929-1952.

1.2.1 Taal

Hoewel Dura een overwegend Semitische bevolking had, was de belangrijkste geschreven taal tijdens de Romeinse overheersing toch Grieks.¹⁶ Ook onder de militairen was Grieks de voertaal. Enkele Palmyreense of tweetalige inscripties van soldaten werden wel teruggevonden. In de officiële correspondentie werd wel meestal voor Latijn gekozen. Met de komst van troepen uit het westen van het Rijk, en zeker wanneer het legionairs betrof, zal het Latijnse element mogelijk tijdelijk groter geweest zijn. Aangezien na verloop van tijd de rekrutering van soldaten hoofdzakelijk plaatselijk gebeurde, zal de voertaal van veel soldaten een Semitische taal geweest zijn, terwijl zij schreven in het Grieks. In persoonlijke brieven werd bijna steeds Grieks gebruikt. Het verslag van processen daarentegen, die vaak door een officier werden geregeld, werd wel vaker in het Latijn opgesteld.¹⁷ Ook contracten werden doorgaans in het Grieks opgesteld, soms met een Latijnse getuige en/of onderschrift. Ook hulptroepen zetten regelmatig hun handtekening in het Latijn.

Enkele officiële inscripties werden vanzelfsprekend in het Latijn opgesteld. Zo waren de bouwinscripties van de zogenaamde 'militaire tempel', het mithraeum, en een amfitheater in het Latijn.¹⁸ Hier en daar plaatste men ook private Latijnse opschriften. Zo was het grafschrift van de centurio van legio III Scythica, Iulius Rufinus, in het Latijn geschreven.¹⁹ Verschillende dedicaties werden in het Latijn opgesteld, ook door niet-soldaten die niet Latijntalig waren. In de principia en het praetorium van het Romeinse legerkamp werden dan weer enkele Latijnse tekstjes en woorden teruggevonden en ook in het paleis van de dux werden verschillende Latijnse graffiti aangebracht, waaronder een passage uit de Aeneis.²⁰ Het paleis, praetorium en de principia zijn te verwachten plaatsen voor Latijnse inscripties en graffiti, en ook het gebruik van het Latijn in een grafschrift van een centurio is enigszins te verwachten. Toch zijn ook in de meer private sfeer van de gewone soldaten attestaties van het Latijn gevonden. Zo bracht iemand, wellicht een soldaat, op de muur van een huis een passage uit de Aeneis in het Latijn aan.²¹ In hetzelfde huis bevond zich een stilistisch mooi uitgewerkte Romeinse kalender met Romeinse namen en cijfers.²² Het overgrote aandeel van de graffiti in het huis was echter in het Grieks, wat doet vermoeden dat de soldaten die er woonden wellicht niet Latijntalig waren. In een ander huis waar wellicht legionairs uit het derde Cyrenaica

¹⁶ G.D., KILPATRICK, 'Dura Europos: The Parchments and Papyri', *Greek, Roman and Byzantine studies*, Vol. 5 (1964), 215-225, 217.

¹⁷ P.Dura 125.

¹⁸ Rep. 2, p. 16-17; Rep. 2, p. 83-86, nr. 1; Rep.7/8, p. 85-87, nr. 847; Rep. 6, P. 78, nr. 630.

¹⁹ Rep. 1, nr. 4.

²⁰ Rep. 5, p. 224-234; Rep nr. 952, 953, 960.

²¹ Rep. 6, nr. 628.

²² Rep. 6, nr. 622.

verbleven werd een graffito aangebracht dat Latijnse en Griekse woorden combineerde.²³ In huis M8 werden wellicht soldaten ingekwartierd bij burgers, een zekere Rufinianus en Basilianus. Van deze soldaten zijn enkele graffiti teruggevonden, zowel in het Grieks als in het Latijn.²⁴ Ook een Latijns abecedarium werd in een dergelijk privaat huis teruggevonden, twee andere in de zogenaamde 'tempel van Azzanathkona'.²⁵ In deze tempel, het latere militaire archief, werden verder enkele Latijnse rebussen gevonden, naast verschillende andere Latijnse graffiti.²⁶ Deze tempel diende als archief voor het Palmyreense cohort, een eenheid van plaatselijk gerekruteerde auxiliarii, wat de aanwezigheid van Latijnse graffiti des te opmerkelijker maakt. Ook in enkele tempels, gelegen in het militaire district, werden Latijnse dedicaties aangebracht.²⁷ De intentie om Latijn te schrijven was er dus in ieder geval wel bij enkele soldaten, ook bij soldaten die in de eerste plaats Semitisch of Grieks spraken en voornamelijk Grieks schreven. Toch bleef het Grieks de hoofdzakelijk gebruikte taal onder de militairen.

Conclusie

Hoewel de officiële taal van het leger in Dura Latijn was werd door het overgrote deel van de soldaten in de dagelijkse praktijk gekozen voor het Grieks. Enkele officieren en soldaten, wellicht eerder legionairs of auxiliarii die uit het Westen kwamen, gebruikten wel degelijk het Latijn. Dit kan enkele graffiti in gebouwen als de principia, praetorium of het paleis van de dux verklaren, waar deze soldaten waarschijnlijk dienst deden. Toch lijken ook de soldaten die het Latijn niet machtig waren enkele Latijnse woordjes te hebben aangeleerd. De quote uit de Aeneis, te midden van enkele Griekse graffiti lijkt hierop te wijzen, maar ook enkele Latijnse dedicaties en het gebruik van Latijn om te getuigen in contracten. We kunnen ervan uit gaan dat een basis Latijn vaak wel aanwezig was, mits de bevelen en de officiële militaire documenten in die taal werden opgesteld. Op die manier kwamen de soldaten in contact met het Latijn en ook in hun private sfeer lijken ze zo nu en dan een woordje Latijn te hebben gebruikt.

²³ Rep. 4, nr. 296.

²⁴ Rep. 6, nr. 695-699.

²⁵ Rep. 6, nr. 651; Rep. 5, nr. 480.

²⁶ Rep. 5, nr. 481.

²⁷ Rep. nr. 975, 977.

1.2.2 Religieuze uitingen

Een belangrijk aspect van identiteitsvorming en -uiting is religie. In een polytheïstische maatschappij als die van de Romeinen tijdens het principaat levert dit vaak een zeer divers en interessant geheel aan godheden. De oorsprong en het karakter van die godheden kan een indicatie zijn van de cultuur en de identiteit die de vereerder zich aannam. Door te bestuderen welke goden de Romeinse soldaten in Dura vereerden en in welke mate, kan een voorzichtige conclusie getrokken worden over de culturele achtergrond van deze soldaten. In Dura Europos is vanzelfsprekend een zeer divers scala aan goden te verwachten. Zo waren er de plaatselijke godheden, zowel Mesopotamische, Syrische, Perzische als Griekse goden. Vooral de invloed van de Palmyreense godheden is, zeker bij de Palmyreense soldaten, niet weg te denken. Daarbij komen de meer 'Romeinse' goden, die vaak een uitgesproken militair karakter hadden.

Dura beschikte over vele tempels. Bij de geografische ligging ervan moeten twee zones afgebakend worden. Het merendeel van de tempels lag in het civiele deel van de stad en hier konden als vereerders zowel soldaten als burgers aangetroffen worden. Een tweede deel lag in de militaire zone, afgescheiden van de rest van de stad door een muur waar de gebouwen waren omgevormd voor militair gebruik. In dit deel bevonden zich enkele tempels die wellicht een uitsluitend militair doelpubliek hadden. Bij deze tempels valt het Romeinse en militaire karakter op van de aanbeden godheden.

Militaire domein

Het domein bevat drie opvallende militaire tempels. Het zogenaamde mithraeum, de 'tempel van Dolichenus' en de 'Romeinse tempel'. De precieze aard van deze laatste 'Romeinse' tempel is niet duidelijk maar aangezien de vorm zeer Romeins aandoet, kan ervan uitgegaan worden dat de aanbeden godheid een Romeins karakter had. Ook werd deze tempel opgericht door militairen, meer bepaald leden van de cohors II Ulpia equitata Cilicium Romanorum Sagittariorum, zo blijkt uit een inscriptie.²⁸

Het mithraeum is een te verwachten heiligdom in een Romeins kamp. De cultus van Mithras was over het hele Rijk, zeker vanaf de tweede eeuw, verspreid over de verschillende militaire gemeenschappen. De god, hoewel van oosterse oorsprong, had dus eerder een duidelijk militaire, Romeinse connotatie. Het mithraeum in Dura werd kort na de Romeinse overname van de stad in 168 door Palmyreense

²⁸ Rep. 2, p. 16-17, 83-86.

soldaten opgericht.²⁹ Deze soldaten waren geen georganiseerd onderdeel van het Romeinse leger, maar wel in dienst van Rome. Mogelijk namen zij de cultus mee vanuit elders in het Rijk, waar ze voordien gestationeerd waren.³⁰ Met de omvorming van Dura als garnizoensstad in de derde eeuw kwamen vele Romeinse soldaten aan in Dura, die mee deelnamen aan de cultus van Mithras. In 209-210 werd het heiligdom dan ook vergroot door Romeinse soldaten van vexillationes uit de legioenen III Scythica en XVI Flavia Firma.³¹ Het lijkt erop dat dit heiligdom uitsluitend door soldaten gebruikt werd, daardoor kan de cultus van Mithras in Dura gezien worden als een uiting van de militaire, Romeinse subcultuur. Ook de zogenaamde tempel van Dolichenus werd opgericht door soldaten tijdens de Romeinse overheersing. Er werd een dedicatie gevonden door een vrijgelatene aan zijn meester, die blijkbaar officier was.³² Deze officier was wellicht dezelfde als diegene die bij de restauratie van het mithraeum betrokken was. De tempel werd gebouwd volgens een typisch lokaal grondplan. De exacte hoofdgoden van deze tempel zijn niet zeker. In graffiti komen goden voor als Jupiter Dolichenus, Tourasgade: ('de meesteres'), Helios Mithras en Jupiter Heliopolitanus.³³ Ook een Bachantische graffito siert de tempel.³⁴ Toch lijkt Dolichenus de belangrijkste god in de tempel te zijn geweest, zo blijkt onder andere uit de inscriptie die de oprichting van het heiligdom herdenkt.³⁵ Dolichenus was net als Mithras en ook Jupiter Heliopolitanus een populaire god bij Romeinse soldaten. Ook hier is dus sprake van een Romeins-militaire cultus, waarschijnlijk voorbehouden aan soldaten. Dolichenus komt ook voor als wachtwoord in de militaire papyri, gevonden in Dura, en hoort dus duidelijk bij het militaire milieu.³⁶

De Feriale Duranum en de keizercultus

Een document dat zeer interessant is voor de bestudering van de religieuze gebruiken van de Romeinse soldaten is de zogenaamde 'Feriale Duranum'.³⁷ Dit is een soort kalender die werd aangetroffen in het archief van de cohors XX Palmyrenorum, met feestdagen waarop blijkbaar door de soldaten geofferd werd. Een deel ervan wordt ingenomen door klassieke Romeinse feesten en offers aan klassieke Romeinse goden. Zo worden feesten als de Vestalia en de Neptunalia vermeld. Uiteraard ontbreekt ook de Capitolijnse trias niet en ook de stichting van Rome wordt herdacht op 21 april. Een tweede

²⁹ Rep. 7/8, p. 83-84, nr. 845.

³⁰ L., DIRVEN, *The Palmyrenes of Dura Europos: a Study of Religious Interaction in Roman Syria*, Leiden, 1999, 185.

³¹ Rep. 7/8, p. 85-87, nr. 847.

³² Rep. 9, p. 107, nr. 970.

³³ Rep. 9, nr. 970, 971, 972, 973, 974, 977.

³⁴ Rep. 9, nr. 979.

³⁵ Rep. 9, p. 107, nr. 970, 971, 972.

³⁶ P.Dura 89.

³⁷ P.Dura 54.

categorie zijn de feesten met een duidelijk militair karakter. Zo worden Mars en Victoria gevierd, maar ook de dagen waarop het stipendium wordt uitgedeeld of waarop de *honesto missio* plaatsvindt. Misschien kan de herdenking van Germanicus, populair bij het leger, ook in deze categorie gezien worden. Een laatste categorie is de herdenking van keizers en keizerlijke familieleden. Het betreft hier keizers en familieleden vanaf Trajanus tot Alexander Severus.

De *Feriale* is wellicht een derde-eeuwse herwerking van een concept dat voortkomt uit Augustus' tijd.³⁸ De vraag is dan wat de juiste betekenis en de bedoeling van de *Feriale* was. Was het Augustus' bedoeling om het Romeinse leger enigszins te romaniseren door hen te doen participeren aan enkele typische Romeinse feestdagen? Hoey legt de nadruk op het gegeven dat veel van de feesten in de *Feriale* niet erg populaire maar zeer traditionele feesten waren, wat toch wijst op een poging tot het bijbrengen van traditionele Romeinse waarden.³⁹ Nock reageert tegen Hoey door te schrijven dat de *Feriale* niet werd opgelegd, de feestdagen betekenden voor de militairen vrijaf, maar geen verplichting tot actieve deelname aan.⁴⁰ Gilliam treedt Nock bij door te stellen dat in de tijd van Alexander Severus de *Feriale* wellicht nauwelijks nog religieuze betekenis had, maar dat de feestdagen wel bijdroegen tot de identificatie van de soldaten als Romeinse soldaten, afgezonderd van gewone burgers.⁴¹ Gezien Augustus' bredere programma van romanisering van Romeinse burgers en des te meer van Romeinse soldaten, lijkt de *Feriale* inderdaad bedoeld om een Romeins karakter aan het leger te geven. De vraag is dan inderdaad of dit ook nog de bedoeling was in de derde eeuw, en of het dan verplicht werd opgelegd. De teruggevonden papyrus lijkt in elk geval er op te wijzen dat vanuit het leger wel degelijk op bepaalde dagen bepaalde ceremonies werden vervuld. Of de soldaten hier ook vaak aan deelnamen is maar de vraag. In elk geval werden bepaalde goden uit de *Feriale* wel degelijk aanbeden. Zo was bijvoorbeeld Victoria zeer populair, zoals blijkt uit enkele graffiti en afbeeldingen.⁴² Volgens Hopkins was de afbeelding van Victoria echter al populair in Dura voor de komst van de Romeinen.⁴³ Jupiter en Minerva werden dan weer op aanvraag van een soldaat met een Semitisch lijkende naam, Abrieus Mocimus, door de tribuun van het cohors II *Ulpia Equitata* geëerd, in het Latijn.⁴⁴ Jupiter kwam daarnaast voor als wachtwoord in de militaire documenten, ook zonder het epitheton '*dolichenus*'.⁴⁵ Ook waren de Grieks-Romeinse goden wel degelijk door de soldaten gekend, zo blijkt onder andere uit

³⁸ A.D., NOCK, 'The Roman Army and the Roman Religious Year', *Harvard Theological Review*, Vol. 45 (1952), 187-252; J.F., GILLIAM, 'The Roman Military *feriale*', *Harvard Theological Review*, Vol. 47 (1954), 183-196; A.S., HOEY, ea., 'The *Feriale Duranum*', *Yale Classical Studies*, Vol. 7 (1940), New Haven, 1-221.

³⁹ HOEY, *The Feriale Duranum*, 165-210; WELLES, *The Parchments and Papyri*, 193.

⁴⁰ NOCK, *the Roman Army and the Religious Year*, 189 ev.

⁴¹ GILLIAM, *The Roman Military Feriale*, 126.

⁴² Rep. 5, nr. 485; Rep. 2, p. 181-183.

⁴³ Rep. 1, p. 155.

⁴⁴ Rep. 5, nr. 561.

⁴⁵ P.Dura 83.

de reeds vermelde kalender uit een huis van militairen. De dagen werden daarin afgebeeld als goden, met hun typische attributen. De goden werden dus als zodanig door soldaten afgebeeld en herkend.

De verering van de keizers neemt een prominente plaats in de Feriale in. Aan deze cultus werd wel met zekerheid deelgenomen door de soldaten, vaak samen met de cultus van Victoria.⁴⁶ Het spreekt vanzelf dat de soldaten, als representanten van de keizer, voor het heil van de keizer aan zijn cultus participeerden. Doorheen het militaire district werden dedicaties aan keizers aangebracht.⁴⁷ In Dura werd daarnaast bij de Palmyreense poort een interessant altaar met graffiti teruggevonden dat gelinkt kan worden aan de keizerscultus.⁴⁸ Wellicht was het altaar gelinkt aan de cultus van Tyche, die op die plaats werd vereerd. Deze Tyche zal later besproken worden. De godheid was gelinkt aan godinnen als Fortuna en Victoria, maar had ook banden met de keizercultus. Vandaar wellicht dat ook graffiti die gelinkt waren aan Victoria op deze plaats werden aangetroffen. Deze graffiti op het altaar stellen de uitvaart en apotheose van de overleden keizer voor, inclusief adelaar, brandstapel en Victoria. Ook het vaandel, het militaire symbool bij uitstek, komt twee maal voor op het altaar. Wellicht betreft het hier dus een altaar, gebruikt bij de verering van de keizer door de militairen. Verder werd ook in de tempel van Gadde, gelegen in het civiele district, een beeld opgericht door soldaten van de cohors XX, dat misschien de keizerlijke familie voorstelde.⁴⁹ Daarnaast werden soldaten op wacht gezet bij de beeltenissen van de keizer in het militaire heiligdom.

Een indicatie dat de keizercultus in groep gebeurde door soldaten, is te vinden op een fresco in de zogenaamde 'tempel van de Palmyreense goden', gelegen in het militaire district. Welke goden precies in deze tempel werden aanbeden, is niet duidelijk. Dirven schrijft dat de Palmyreense godheden Iarhibol en Aglibol wellicht de hoofdgoden waren.⁵⁰ In deze tempel bevindt zich in de pronaos een fresco, het zogenaamde 'Terentius fresco'. Hierop staat een groep soldaten afgebeeld, in militaire tuniek, met militaire mantel en zwaardriem. Zij staan verzameld achter hun tribunus, Marcus Terentius, die een offer brengt. Naast Terentius staat een priester, Themes en vooraan staat een vexillarius, met het vaandel gekeerd naar de soldaten. Het betreft hier duidelijk een groep soldaten die in hun officiële hoedanigheid als soldaat een offer brengen, in de aanwezigheid van hun officier, een priester en het vaandel. De vraag is nu wie de drie goden zijn aan wie de soldaten lijken te offeren. Er zijn namelijk drie militair geklede figuren te onderscheiden die ongetwijfeld godheden moeten voorstellen. De traditionele stelling luidt dat het Palmyreense godheden betreft, namelijk Iarhibol,

⁴⁶ Zie: Rep. 5, nr. 485; Rep. 1, p. 68.

⁴⁷ Zie: C.M., ACQUA, 'Imperial Representations at Dura Europos', *Religion, Society and Culture at Dura Europos*, T., KAIZER, (ed.), Cambridge, 2016, 144-164.

⁴⁸ Rep. 1, p. 68.

⁴⁹ ACQUA, *Imperial Representations*, 157; Rep. 7/8, nr. 906.

⁵⁰ DIRVEN, *Palmyrenes*, 186.

Anlibol en Arsu.⁵¹ De Romeinse soldaten zouden dan enkele typisch inheemse, weliswaar militair getinte, goden eer betuigen. Helemaal ondenkbaar is dit niet, aangezien de eenheid van oorsprong wel Palmyreens was en de drie goden een typisch militair karakter hadden. Bovendien kennen we uit Egypte een attestatie van de verering van Iarhibol door Palmyreense soldaten, samen met hun officier.⁵² Het is dus wel degelijk mogelijk dat soldaten, in hun officiële hoedanigheid van leden van een Romeinse militaire afdeling, samen met hun officier deelnamen aan een vreemde cultus. Toch is de recent meest aanvaarde stelling dat de drie figuren geen Palmyreense godheden voorstellen maar eerder drie Romeinse vergoddelijkte keizers, misschien Pupienus, Balbinus en Gordianus III.⁵³ In dat geval nemen de soldaten deel aan de keizercultus, die ook in de Feriale volop vertegenwoordigd is. Een element dat voor deze hypothese pleit is de aanwezigheid van de priester Themes. De naam 'Themes' komt ook voor in een papyrus uit het militair archief, P.Dura 89, waar een zekere Themes als 'sacerdos', of priester, wordt benoemd. Zeer waarschijnlijk was Themes dus een militaire priester die instond voor de rituelen bij enkele officiële plechtigheden, bijgewoond door de soldaten. Ook werden soldaten in de papyri, wellicht voor deze gezamenlijke plechtigheden, aangesteld om offerdieren te verzamelen.⁵⁴ Of de klassieke feesten uit de Feriale hiertoe hoorden, is niet duidelijk maar de keizercultus lijkt dus wel vanuit het leger te zijn opgelegd. Aangezien de cultus van de keizers die in de Feriale wordt vermeld door het leger werd gevierd, is het helemaal niet moeilijk voor te stellen dat ook aan de andere cultussen uit de feriale werd deelgenomen in groep, al dan niet verplicht.

Diverse goden

Doorheen Dura zijn verschillende dedicaties van soldaten aan verscheidene goden teruggevonden. Zo is Zeus Betylos aan de Orontes geattesteerd, maar ook Zeus Kyrios en Olympos, Nemesis, Jupiter Heliopolitanus en zelfs Serapis.⁵⁵ Ook Palmyreense goden zijn gezien de Palmyreense invloed op Dura en de aanwezigheid van een Palmyreens cohort niet weg te denken. De aanbeden Palmyreense goden zijn meestal wel sterk militair van karakter. Vooral Iarhibol blijkt populair te zijn geweest bij soldaten. Zo werd in de tempel van de Gadde, waar heel wat dedicaties aan Iarhibol gevonden werden, een Latijnse dedicatie door de leden van de cohors XX Palmyrenorum gevonden.⁵⁶ Verder werd ook een afbeelding van Iarhibol gevonden bij het militaire administratieve centrum. Daarop staat een Romeinse officier, afgebeeld met Romeins uniform, die een offer brengt aan Iarhibol, op zijn beurt gekleed als

⁵¹ DIRVEN, *Palmyrenes*, 186; ROSTOVITZ, *Dura Europos and its Art*, Oxford, 1938, 72.

⁵² DIRVEN, p. 182, noot 90.

⁵³ POLLARD, *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, Michigan, 2000, 144.

⁵⁴ P. Dura 82.

⁵⁵ Rep. 4, nr. 168; Rep. 5, nr. 483; Rep. 1, p. 65-68; Rep. 6, nr. 613; Rep. 6, nr. 623; Rep. 9.3 nr. 955; Rep. 9.3, nr. 977.

⁵⁶ DIRVEN, *Palmyrenes*, 186; Rep. 1, p. 153-156.

Romeins officier en vergezeld door de godin Victoria. Bij de tempel van de Palmyreense goden werd tot slot een altaar opgericht aan Iarhibol door de tribuun Screibonius Moucianus, een officier van het Palmyreense cohort.⁵⁷ Ook Palmyreense goden werden dus vereerd, ook door officieren, zij het wel in een geromaniseerde context.

Een tweede populaire inheemse godheid is de zogenaamde 'Gadde' van Dura. Dit was de beschermgodheid van Dura, 'Tyche' in het Grieks, die dikwijls geattesteerd is in Dura.⁵⁸ Een duidelijke attestatie van Gadde uit een militaire context is het 'Terentius Fresco', waar onder de drie dubieus geïdentificeerde godheden twee vrouwelijke figuren zitten, aangeduid als Gadde van Palmyra en Dura.⁵⁹ Dirven gaat ervan uit dat de Gadde, aanvankelijk een Palmyreense of plaatselijke godheid, geleidelijk veranderde van karakter. Die verandering zou zich hebben voorgedaan in de Romeinse periode, aangezien dan de meeste vermeldingen van Tyche en Gadde verschijnen. Volgens Dirven werd de Gadde vereenzelvigd met de Romeinse Genius of Fortuna, het Griekse Tyche.⁶⁰ De Gadde verkreeg daardoor een Romeins karakter en haar cultus werd verspreid door de Romeinse soldaten.⁶¹ Ook Speidel wijst op de belangrijke rol van de cultus van de Genius bij militairen en de verspreiding ervan als logisch gevolg.⁶² De Genius van allerlei zaken, personen en begrippen, werd door soldaten vereerd. Zo werd de Genius van de keizer vereerd, maar ook die van het leger, militaire eenheden, soldaten, en bepaalde plaatsen. De Genius was eerder een soort geest of kracht dan een antropomorfe god, hetgeen de oude oorspronkelijke Romeinse religie typeerde. Op deze manier verspreidden soldaten een zeer typische vorm van Romeinse religie. Ook aan deze cultus was de cultus van Victoria verbonden.⁶³ Het lijkt erop dat aan de Palmyreense poort een heiligdom aan Fortuna, Gadde of Genius, werd opgericht, een poort waar Romeinse soldaten vaak de wacht hielden.⁶⁴ Aan deze poort werden in elk geval dedicaties gericht aan de Genius van Dura, vaak vergezeld van een dedicatie aan een keizer.⁶⁵ Ook werd hier het reeds vermelde altaar van Victoria en een tweede afbeelding van de godin aangetroffen. De Gadde werd dus gelinkt aan de cultus van de Tyche/Genius, Fortuna, Victoria en de keizers. Zo is de aanwezigheid van de Genii van Dura en Palmyra perfect te verklaren in een fresco waar Palmyreense soldaten in Dura een offer brengen aan de keizers. De cultus van Gadde kan dus in dit licht gezien worden en ook bij de militair-Romeinse cultussen geplaatst worden.

⁵⁷ DIRVEN, *Palmyrenes*, 186.

⁵⁸ DIRVEN, *Palmyrenes*, 122.

⁵⁹ DIRVEN, *Palmyrenes*, 123.

⁶⁰ DIRVEN, *Palmyrenes*, 124.

⁶¹ DIRVEN, *Palmyrenes*, 123.

⁶² M., SPEIDEL, 'The Cult of the Genii in the Roman Army and a New Military Deity', *Roman Army Studies*, Amsterdam, 1984, 353-368.

⁶³ Rep. 2, p. 181-193.

⁶⁴ Rep. 2, p. 155, 181-193.

⁶⁵ Rep. 1, p. 41-42.

Een bijzonderheid in Dura is de aanwezigheid van een synagoge in het huizenblok L-7. Ze is goed bewaard, geheel met fresco's en plaasterwerk. Er was dus een duidelijke Joodse gemeenschap in Dura. De precieze relatie van die gemeenschap met het leger is niet helemaal duidelijk en de meningen hierover lopen uiteen. Een interessante theorie wordt gegeven door Rosenfeld en Potchebutzky in hun artikel over de civiele en militaire gemeenschap in Dura.⁶⁶ Zij gaan er van uit dat leden van de synagoge banden hadden met het Romeinse leger, voor wie ze administratieve taken uitvoerden. Daarnaast zouden ook Joden in het garnizoen van Dura gediend hebben. Ze baseren deze stelling op de op de bouwgeschiedenis van de synagoge die opvallende gelijkenissen vertoont met andere gebouwen in Dura zoals het mithraeum. Het eerste gebouw werd kort na de Romeinse bezetting opgericht en later, wanneer Dura in de derde eeuw een echte garnizoensstad werd, gerestaureerd en uitgebreid. Dit doet het vermoeden rijzen dat ook hier misschien de restauratie gebeurde vanuit de militaire gemeenschap, zoals bij de restauratie van het mithraeum. De synagoge was aanpalend aan enkele huizen gelegen. Dit aanpalende, zogenaamde huis A of 'huis van de schrijvers', zou bewoond zijn geweest door een actuatorius en een tesserarius, administratieve onderofficieren.⁶⁷ Deze hypothese is gebaseerd op de aanwezigheid in het huis van portretten met bijhorende inscriptie, die melding maken van beide functies. Baird schrijft echter dat deze portretten er niet op wijzen dat er effectief onderofficieren in het huis verbleven. Volgens haar is het waarschijnlijker dat de portretten oorspronkelijk elders vandaan kwamen.⁶⁸ Rosenfeld en Potchebutzky daarentegen gaan er wel van uit dat de onderofficieren in huis A gelegerd waren en ze zien een verband met een inscriptie gevonden in de synagoge, die wijst op de aanwezigheid van een apothecarius, nog een administratieve functie in het leger.⁶⁹ Ze stellen dat leden van de synagoge misschien een administratieve functie vervulden in het Romeinse leger en leggen het verband met de tolheffing die gebeurde door het Romeinse leger, in samenwerking met burgers. In Palmyra werden Romeinse soldaten bijgestaan door Joden in de heffing van belastingen. Joden uit Palmyra zouden met de Romeinen mee naar Dura gekomen zijn om hen ook aldaar te helpen met het heffen van taxen. In die hoedanigheid zouden ze dan Romeinse administratieve titels hebben aangenomen. Het huizenblok L 7 zou in dat geval hun centrum geweest zijn.⁷⁰ Zelfs als Baird gelijk heeft en de actuatorius en tesserarius niet in het huis naast de synagoge

⁶⁶ B.Z ROSENFELD, R., POTCHEBUTZKY, 'The Civilian-Military Community in the Two Phases of the Synagogue at Dura Europos: A New Approach', *The Journal of the Council for British Research in the Levant*, Vol. 41 (2009), 195-222.

⁶⁷ ROSENFELD, POTCHEBUTZKY, *Civilian-Military Community*, 197, 200.

⁶⁸ J., BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses: an Archeology of Dura Europos*, Oxford, 2014, 138.

⁶⁹ ROSENFELD, POTCHEBUTZKY, *Civilian-Military Community*, 202.

⁷⁰ ROSENFELD, POTCHEBUTZKY, *Civilian-Military Community*, 203.

ingekwartierd waren, kunnen zij nog altijd in de buurt gewoond hebben. Waarom zouden immers de afbeeldingen zo ver van hun plek van oorsprong teruggevonden worden? De interessante stelling dat leden van de synagoge banden hadden met de administratie van het leger kan dus overeind blijven staan, hoewel ze niet helemaal onproblematisch is.

In de eerste fase van de synagoge waren alle opschriften in het gebouw in het Aramees en dus kunnen we er van uitgaan, zo stellen Rosenberg en Potchebutzky, dat de leden burgers waren, die al dan niet samenwerkten met de Romeinen.⁷¹ Maar net zoals de Romeinse soldaten het mithraeum van de Palmyrenen overnamen en vergrootten, gebeurde een dergelijke renovatie van de synagoge in de derde eeuw. Het zou kunnen dat het leger deze renovatie heeft gesponsord.⁷² De theorie wordt geopperd dat de bevolking van Dura, civiel en militair, aangroeide door vluchtelingen tijdens de Perzische oorlogen, na onder andere de val van Hatra, een Romeinse bondgenoot. Enkele van deze vluchtelingen zouden van een Joodse gemeenschap zijn geweest en dat zou de vergroting van de synagoge kunnen verklaren.⁷³ Enkele belangrijke verschillen zijn op te merken na de restauratie. Zo verschenen er tweetalige inscripties, in het Aramees en het Grieks. Rosenberg en Potchebutzky verklaren dit door te stellen dat er een dubbele Joodse gemeenschap was ontstaan, een Aramees-civiele en een Grieks-militaire. Er zouden dus Romeinse soldaten lid geweest zijn van de gemeenschap rond de synagoge. Enkele Joodse soldaten zouden na hun vlucht voor de Perzen in Dura aangekomen zijn. Zij vervulden, in de traditie van hun civiele voorgangers, administratieve functies in het leger. Dit kan onder andere geconcludeerd worden uit de verschillende Griekse inscripties in de synagoge, die melding maken van 'schrijvers'.⁷⁴ Verder bewijs zoeken Rosenfeld en Potchebutzky in de iconografie van de synagoge. Naast verschillende afbeeldingen van de dierenriem, die overeenkomen met symbolen van de in Dura gelegeerde legioenen, zien zij ook verwijzingen naar de zogenaamde signes, of veldtekens. De dragers van die tekens, de signiferes, hadden een administratieve functie en het is dus goed mogelijk dat deze ook lid waren van de Joodse gemeenschap. De verwijzingen naar de signiferes, 'schrijvers', en enkele administratieve, semi-militaire functies doen inderdaad vermoeden dat leden van de gemeenschap in de synagoge, civiel en militair, een administratieve functie vervulden voor het leger. Verder vallen in de fresco's van de synagoge heel wat militair-getinte afbeeldingen op te merken. De makers ervan hadden duidelijk een goede kennis van het Romeinse militaire leven. Ook Weisman volgt Rosenfeld en Potchebutzky in hun stelling dat Joden als militairen in Dura gediend kunnen hebben. Ze vermeldt daarbij dat de Joden in kwestie niet persé de rol van krijger moesten vervullen, evengoed konden zij aan de slag als allerhande specialisten die geen strijd moesten

⁷¹ ROSENFELD, POTCHEBUTZKY, *Civilian-Military Community*, 205.

⁷² ROSENFELD, POTCHEBUTZKY, *Civilian-Military Community*, 206.

⁷³ ROSENFELD, POTCHEBUTZKY, *Civilian-Military Community*, 207 ev.

⁷⁴ ROSENFELD, POTCHEBUTZKY, *Civilian-Military Community*, 218.

leveren.⁷⁵ Hierdoor was het dienen in het leger niet in strijd met het joodse geloof. Als we in deze gedachte verdergaan lijkt het des te meer logisch dat, zoals Rosenfeld en Potchebutzky schrijven, Joden een administratieve rol vervulden in het leger.

Elsner, die net als Rosenfeld en Potchebutzky de kunst in de synagoge bestudeert, komt tot een heel andere conclusie.⁷⁶ Volgens hem getuigt de kunst in de synagoge juist van 'cultureel verzet'. Er wordt volgens hem in de fresco's van de synagoge meermaals kritiek geleverd op andere, rivaliserende godsdiensten, waaronder de Romeinse, en hun focus op het offer als centraal element van de cultus.⁷⁷ Scenes uit de Thora, waarbij vijandelijke volkeren offeren, lijken op de heidense afbeeldingen van offers uit Dura. Elsner ziet dit als impliciet 'cultureel verzet' tegen de Romeinen. Toch vind ik persoonlijk het zien van kritiek in deze fresco's wat te vergezocht. Het ligt voor de hand dat de kunstenaars in de synagoge zich lieten inspireren door scenes uit de heidense cultussen uit Dura. De kritiek die Elsner ziet in de kunst in de synagoge hoeft daarbij niet per se als kritiek op de Romeinen gezien te worden, maar eerder op polytheïstische godsdiensten. Het neemt dus niet de mogelijkheid weg dat ook Romeinse soldaten in de synagoge aanwezig waren.

Conclusie

Uit voorgaande voorbeelden blijkt dat de Romeinse soldaten redelijk vrijgelaten werden in hun keuze van de te aanbidden godheden, iets wat niet verbazingwekkend is in een polytheïstische maatschappij. Maar het is blijkbaar ook niet ondenkbaar dat enkele soldaten ook aan sterk monotheïstische religies participeerden zoals het jodendom. Gezamenlijke ceremonies van de soldaten kwamen voor, wellicht vooral voor de keizercultus. Maar ook het deelnemen aan traditionele Romeinse feesten en cultussen werd aangemoedigd, of althans de intentie hiertoe was er op een gegeven moment. Of soldaten ook effectief aan die klassiek-Romeinse feesten hebben deelgenomen is onzeker. Wel is zeker dat enkele militair-Romeinse goden zeer populair waren. Het ligt in de verwachting dat de keizercultus tot de populairste cultussen behoort, waar de soldaten als vertegenwoordigers van de keizer hun loyaliteit konden betuigen, alsook de cultussen met een uitgesproken militair karakter, zoals die van Mithras en Jupiter Dolichenus. Toch is het duidelijk dat ook niet-Romeinse goden vereerd werden. De Romeinse

⁷⁵ S., WEISMAN, 'Militarism in the Wall Paintings of the Dura-Europos Synagogue: A New Perspective on Jewish Life on the Roman Frontier', *An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, Vol. 30 (2012), 1-35, 27.

⁷⁶ J., ELSNER, 'Cultural Resistance and the Visual Image: the Case of Dura Europos (Early Jewish Art, Synagogue Frescoes)', *Classical Philology*, Vol. 96.3 (2001), 269-304.

⁷⁷ ELSNER, Cultural Resistance, 299.

polytheïstische overheid had niet de neiging inheemse goden te verbieden en dus werden soldaten ook gezien bij de plaatselijke cultussen.

1.2.3 Materiële uitingen

Een grote troepenmacht, zoals die in Dura gelegerd was, laat uiteraard heel wat materiële sporen na. In Dura zijn deze door het redelijk plotse verlaten van de stad nog extra zichtbaar. Interessant is het dan te bestuderen in welke mate resten aangetroffen worden die als 'Romeins' geïdentificeerd kunnen worden.

Gebouwen

In het stadsdeel dat werd gereserveerd voor het leger komen enkele gebouwen voor die opvallend Romeins aandoen. Allereerst bevindt zich in de hoek van het kamp, met uitzicht op de Eufraat, het zogenaamde paleis van de Dux. Dit gebouw, wellicht de residentie van de plaatselijke Romeinse bestuurder, was gebouwd volgens een typisch Romeins plan. Het bestaat uit een reeks ruimtes, gelegen rond een centraal peristilium. Het complex beschikt ook over een badhuis en ander sanitair.⁷⁸ Ook een tweede gebouw, het zogenaamde 'huis van de prefect' was op deze Romeinse manier gebouwd en behoorde waarschijnlijk eveneens toe aan een Romeins officier.⁷⁹ Het ligt uiteraard in de verwachting dat de residenties van de Romeinse bestuurders een erg Romeins karakter in zich dragen. Dit zegt weinig over de Romanitas van de soldaten. Toch hadden ook de soldaten blijkbaar toegang tot Romeinse baden, aangezien in het kamp thermen en een aquaduct zijn aangetroffen. Ook buiten het kamp bevonden zich twee Romeinse thermen. Pollard gaat er van uit dat ook die twee laatste badhuizen door en voor het leger waren opgericht.⁸⁰ De badcultuur, die toch een typische uiting is van de Romanitas, was aanwezig bij de soldaten in Dura. Ook gladiatorenspelen, een tweede typische uiting van Romeinse cultuur, zijn geattesteerd in Dura. Het kamp bevatte een klein amfiteater, volgens een inscriptie opgericht door legionairs van de vexillationes.⁸¹ Afbeeldingen van gladiatoren werden ook aangetroffen in huis C in blok 7, een huis dat was opgeëist voor de huisvesting van soldaten.⁸² Eén van de officiële taken die een soldaat kon krijgen was de bevoorrading van leeuwen voor in het amfiteater, zo blijkt uit de militaire papyri van het cohors XX Palmyrenorum.⁸³ Hieruit

⁷⁸ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 150-151.

⁷⁹ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 152.

⁸⁰ POLLARD, *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, 53.

⁸¹ Rep. 6, p. 78, nr. 630.

⁸² BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 146.

⁸³ P.Dura 100.

kunnen we opmaken dat de spelen in het amfitheater niet enkel populair waren bij de legionairs, aangezien ook auxiliarii instonden voor de levering van wilde dieren.

De door soldaten bewoonde huizen zijn extra interessant bij het bestuderen van de Romeinse identiteit van de soldaten. Het gaat hier immers over de privésfeer van de soldaat. Het 'huis van de Parth' oftewel huis E4 is zo een woning. Deze woonst werd omgebouwd voor militair gebruik en bevat veel Romeinse elementen. Het beschikt over een fresco dat wellicht een Romeins officier voorstelt die een offer brengt.⁸⁴ Ook beschikt het gebouw over een hypocaustum-systeem en een mozaïek. Enkele aangetroffen inscripties wijzen op inwonende militairen, zoals een dedicatie aan een Romeinse officier, een lijst van Romeinse burgers, een betaling in denarii door een zekere Germanus, een acclamatie aan Serapis, een abecedarium en een Latijnse quote uit de Aeneis.⁸⁵ Een zeer opvallende graffito uit dit huis bevat een afbeelding van de reeds vermelde Romeinse, Latijnse kalender.⁸⁶ Deze beeldt de zeven dagen van de week als Grieks-Romeinse goden af. De dagen worden in Romeinse cijfers in kolommen weergegeven. Een andere woning, waarschijnlijk bezet door militairen, is het voordien vernoemde huis van de schrijvers. Zoals gezegd bevatte dit vermeldingen van onder andere een actuarius, een zekere Heliodorus en een tesserarius, Ulpius Salvianus.⁸⁷ Bij de inscripties hoorden portretten van deze personen, waarschijnlijk Romeinse soldaten.⁸⁸ Baird gaat zoals gezegd er niet van uit dat deze afbeeldingen oorspronkelijk ook effectief toebehoorden aan dit huis, maar ze schrijft wel dat andere elementen, zoals het gebruik van baksteen en klassieke afbeeldingen zoals die van Aphrodite en Eros of een fries met Bachantische rituelen, wijzen op een militaire aanwezigheid in dit huis.⁸⁹ Een laatste te vermelden gebouw is blok C7, het zogenaamde 'huis van de fresco's'. Ook in deze woning zaten militairen en zij lieten duidelijke sporen na. Zo beeldt een graffito twee adelaars af en gladiatoren te midden van een tempel-achtige constructie.⁹⁰ Veel Romeinse wordt het niet. Daarnaast verschijnt er een bijzondere graffito dat enkele Griekse en Latijnse letters combineert, en een vermelding van het legioen III Cyrenaeca, wat een militaire aanwezigheid bevestigt.⁹¹

⁸⁴ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 134.

⁸⁵ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*; 137, Rep 6, p. 35-36, nr.613; Rep. 6, p. 38-39, nr. 618; p. 39-40, nr. 619; p. 45-46 nr. 623; p. 47-48, nr. 626; p. 48, nr. 628.

⁸⁶ Rep 6, p. 40, nr 622.

⁸⁷ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 138.

⁸⁸ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 138.

⁸⁹ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 141.

⁹⁰ Rep. 5, p. 38-40.

⁹¹ Rep. 4, nr. 294, 296.

Objecten

Soldaten zelf droegen uiteraard kleren en objecten bij zich die zouden kunnen getuigen van een 'Romeins' karakter. Zo blijkt uit de muurschilderingen, in het bijzonder het 'Terentius fresco', dat de soldaten er een specifieke kledingstijl op nahielden. Op deze muurschildering worden zij afgebeeld in een tunica met lange mouwen, met militaire riem ('balteus') en mantel ('sagum'). Daarbij hebben ze een kortgeschoren kapsel en een baard. Uit civiele muurschilderingen blijkt dat dit niet de stijl is die de gemiddelde Dureense man aannam. De apartheid van Terentius en zijn mannen heeft uiteraard veel te maken met hun positie als soldaat. Militairen hadden de neiging zich bewust anders te profileren dan de burgers en militaire kleding kon hierbij helpen. Dat hoeft daarom nog geen uiting te zijn van een drang tot het profileren als 'Romein'. In verscheidene huizen waar soldaten gekazerneerd waren, werden objecten gevonden die erg 'Romeins' zijn, maar tegelijk erg militair. Het betreft bijvoorbeeld kruisboog- en adelaarfibulae, maar ook objecten met afbeeldingen van godheden zoals Sol.⁹² Baird wijst erop dat ook ringen vaak in militaire context werden aangetroffen en waarschijnlijk dienden om de militair-Romeinse identiteit te bevestigen.⁹³ Daarnaast wijst ze op de aanwezigheid van verschillende kappers-benodigdheden, teruggevonden in de militaire context.⁹⁴ Dit waren onmisbare objecten voor de Romeinse soldaten, die het keurige kapsel en baard, bekend van op het 'Terentius fresco', moesten onderhouden.

Ook de materiële resten afkomstig van vrouwen en kinderen in Dura Europos zijn interessant. Dit biedt materiaal voor een interessante piste waarin, door de materiële cultuur te onderzoeken van vrouwen en kinderen, verbonden aan de militaire gemeenschap, het Romeinse karakter van die gemeenschap kan worden onderzocht. Van soldaten valt het immers te verwachten dat ze zich wilden distantiëren van de civiele bevolking door zich te profileren als Romeins militair. In die hoedanigheid namen ze dan ook enkele Romeinse-militaire culturele elementen over. Bij de vrouwen en kinderen lag het gebruik van militaire objecten en symbolen veel minder voorhanden om zich te onderscheiden van de civiele bevolking. Het is dan ook zeer interessant om te onderzoeken op welke manier deze groepen zich dan wel wensten te onderscheiden. Baird wijst erop dat in de omgeving van het militaire kamp opvallend veel meer haarpinnen werden ontdekt dan elders in de stad.⁹⁵ Dit zou erop kunnen wijzen dat vrouwen van Romeinse soldaten hun haar vaker in Romeinse stijl droegen, met haarpin. Daarnaast komen als versiering op de haarpinnen voorstellingen van Venus en Eros voor, figuren die in de Romeinse cultuur voor vrouwelijke schoonheid staan. Dit kan betekenen dat vrouwen uit de militaire gemeenschap meer

⁹² BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 121.

⁹³ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 263.

⁹⁴ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 264.

⁹⁵ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 223.

dan plaatselijke vrouwen beïnvloed waren door Romeinse ideeën over vrouwelijkheid.⁹⁶ Een andere versiering van de haarpin vormde een open handpalm, een versiering die vaker voorkwam in de Romeinse wereld.⁹⁷ Ook soldatenkinderen, een belangrijke bron van toekomstige soldaten, lieten sporen na. Zo werden in Dura enkele abecedaria aangetroffen, meestal Griekse maar ook drie Latijnse. Veel valt hier niet uit op te maken. In de eerste plaats is het niet duidelijk of deze abecedaria van kinderen waren, laat staan kinderen van militairen. Daarbij ligt het in de verwachting hoofdzakelijk Griekse abecedaria aan te treffen als we ervan uitgaan dat het hier inderdaad kinderen van soldaten betreft. Grieks was immers de gebruikelijke geschreven taal van de soldaten, niet Latijn. Enkele duidelijkere bewijzen voor de aanwezigheid van kinderen kunnen gevonden worden in de aanwezigheid van enkele zelfgemaakte figurines, poppen en zelfs een papfles in een door militairen bewoond huis.⁹⁸

Conclusie

Uit materiële resten blijkt dat vanuit het leger enkele zeer Romeinse bouwwerken werden opgericht zoals het paleis van de dux maar ook het amfitheater en baden. Ook in de private gebouwen van militairen zijn verschillende Romeinse elementen terug te vinden. Met het dragen van specifieke kleren en objecten probeerden militairen zich te onderscheiden van de bevolking. Het is niet altijd duidelijk of zij echt Romeinse cultuurelementen hebben overgenomen of deze gewoon gebruikten om via het Romeins-militaire aspect hun speciale statuut te benadrukken. Het lijkt er in elk geval wel op dat vrouwen van militairen hun band met de soldaten benadrukten door 'Romeinse' cultuurelementen op te nemen. Als we daarbij de 'Romeinse' elementen binnen in de huizen van de soldaten in acht nemen, die minder opvielen naar de buitenwereld toe en dus minder bedoeld waren om zich naar anderen toe als 'anders' te profileren, kan voorzichtig besloten worden dat de soldaten zich wel degelijk de Romeinse cultuur hadden toegeëigend. Het lijkt me onwaarschijnlijk dat enkele van deze zeer typische Romeinse culturele uitingen door de soldaten louter en alleen gezien werden als middel om hun speciale statuut te benadrukken. Er moet wel op gewezen worden dat de besproken huizen zich in het civiele gedeelte van de stad bevonden. Misschien werden deze huizen bewoond door soldaten die van elders in het Rijk kwamen in tijden van onrust aan de oostgrens. De aangroei van het garnizoen zou dan verklaren waarom soldaten buiten het militaire kwartier werden gekazerneerd. Mogelijk kwamen deze soldaten, vooral legionairs, uit meer geromaniseerde regio's van het Rijk, waarop de vermelding van een legioen in één van de huizen kan wijzen. Een graffito uit één van deze

⁹⁶ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 225.

⁹⁷ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 224.

⁹⁸ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 125.

huizen met een lijst van soldaten met de naam 'Aurelius' suggereert dan weer dat de soldaten met de constitutio het burgerrecht hadden verkregen en dus wellicht uit een minder geromaniseerd milieu kwamen. In elk geval lijken de meeste wel Grieks geschreven te hebben, dus waarschijnlijk kwamen de soldaten niet uit het verre westen van het Rijk. Toch zijn ook andere verklaringen te vinden voor het feit dat de militaire woonsten met de meest aangetroffen Romeinse elementen in het civiele gedeelte stonden. Misschien was er minder controle in deze woonsten dan in de barakken in het militaire gedeelte het geval was, waardoor de soldaten zich de woonst meer eigen konden maken. Ook kan de civiele context de soldaten ertoe hebben aangezet hun civiele woning een meer militair-Romeins kantje te geven.

1.3 Band met de bevolking

In een garnizoensstad als Dura Europos vonden vanzelfsprekend verschillende contacten plaats tussen de plaatselijke bevolking en de soldaten. In welke mate het leven van de bevolking werd beïnvloed door dat van de soldaten en omgekeerd zijn prangende vragen. Waren soldaten goed geïntegreerd in de gemeenschap van de stad of vormden ze een aparte gemeenschap, zoals het aparte militaire gebied in de stad doet vermoeden? De verschillende papyri kunnen enigszins antwoord bieden op deze vragen. Welke banden gingen soldaten aan met de burgerlijke bevolking op persoonlijk en zakelijk vlak?

1.3.1 Familiale banden

Zoals reeds gebleken beschikten vele soldaten over een vrouw in Dura Europos. We hebben gezien dat deze vrouwen zich vaak als typisch Romeinse vrouwen profileerden. Nu stelt de vraag zich of zij enkel uit het militaire milieu kwamen en soldaten dus onderling familiebanden aangingen, of dat ook plaatselijke vrouwen het hart van soldaten voor zich wisten te winnen. Enkele huwelijks- en scheidingscontracten uit Dura werpen een licht op deze vragen.

P.Dura 30

Deze papyrus, daterend uit 232 is een huwelijkscontract, opgesteld in het kamp van de cohors XII Palaestinorum, bij het plaatsje Qatna.⁹⁹ Qatna was gelegen aan de Eufraat, vlak bij een garnizoenspost van de cohors XII Palaestinorum. Een vrouw, Marcellina, treedt hier in het huwelijk met een soldaat van het cohort, Aurelius Alexander. Marcellina was de dochter van een inwoner van Qatna, Marcellinus. Zelf was ze al eens gehuwd geweest want ze wordt aangeduid als een weduwe. Welles, Fink en Gilliam opperen de hypothese dat Marcellina vanuit het Westen met haar echtgenoot, een soldaat, was meegereisd naar het Oosten in het licht van Alexander Severus' campagne. Aldaar zou de echtgenoot gesneuveld zijn en zou Marcellina dus hertrouwd zijn.¹⁰⁰ Dat zou echter betekenen dat Marcellina ook haar gehele familie met zich had meegebracht, aangezien in het contract ook sprake is van Marcellina's vader, moeder en broer. Dit lijkt toch minder waarschijnlijk. Daarbij hoeft haar naam, die volgens de uitgevers niet oosters is, niet persé te wijzen op een afkomst uit het Westen. In elk geval lijkt de bruidegom in kwestie wel een lokaal gerekruteerde soldaat te zijn geweest.¹⁰¹ Het contract werd in naam van Marcellina opgesteld door de veteraan Faustinus Avianus, aangezien Marcellina en haar vader ongeletterd waren. Het feit dat Marcellina een veteraan onder de arm nam om het contract op te stellen, kan er misschien op wijzen dat Marcellina inderdaad al voordien door huwelijk in de militaire gemeenschap terecht was gekomen. Evengoed kan de veteraan in kwestie gewoon een kennis geweest zijn van Aurelius Alexander. De namen van de getuigen zijn beschadigd maar twee van hen ondertekenen in het Latijn, waaronder één optio. Een tweede optio ondertekende in het Grieks. Het contract werd dus duidelijk in een militair milieu opgesteld en wederom blijkt dat zowel Latijn als Grieks gebruikt werden door de soldaten uit Dura en omstreken. De soldaat in kwestie was wellicht afkomstig uit de streek, maar de gemeenschap waar hij toe behoorde was duidelijk militair. Het betreft hier dus een lokaal gerekruteerde soldaat die huwde met een plaatselijke vrouw, die mogelijks reeds afkomstig was uit het militaire milieu.

P.Dura 32

Deze papyrus uit 254 is een scheidingscontract in het Grieks uit Dura. In dit contract wordt de scheiding bezegeld tussen soldaat Julius Antiochus, van de vexillatio van het vierde legioen Scythica, en zijn vrouw Aurelia Amimma, uit Dura. De soldaat in kwestie was een Romeins legionair, terwijl de vrouw

⁹⁹ WELLES, *The Parchments and Papyri*, 154.

¹⁰⁰ WELLES, *The Parchments and Papyri*, 154.

¹⁰¹ WELLES, *The Parchments and Papyri*, 154.

een erg lokale naam draagt. Ze komt volgens de papyrus ook uit Dura. Het betreft hier dus een Romeins legioensoldaat die een huwelijk was aangegaan met een plaatselijke vrouw. Bij de getuigen is ditmaal slecht één van de getuigenissen in het Latijn. Daarnaast ondertekent ook minstens één soldaat. Ammina blijkt net als Marcellina ongeletterd en dus schrijft iemand anders voor haar, een zekere Aurelius Valentinus, zoon van Antonius. Deze noemt zichzelf geen soldaat of veteraan, dus kwam hij misschien eerder uit het civiele milieu. In dit contract lijkt de vrouw nog meer dan Marcellina uit het burgerlijke milieu te zijn gekomen.

P.Dura 46

Deze fragmentarische Griekse papyrus is een brief van een soldaat aan een centurio in Dura. De soldaat gestationeerd in het plaatsje Bechufraïn, schrijft dat hij er samen met zijn familie verbleef. Hij vermeldt ook de aanwezigheid van barbaren in het gebied. Het gaat hier waarschijnlijk over invallen van de Sassaniden. Weer blijkt een soldaat over een gezin beschikt te hebben, dat in zijn buurt verbleef. Of dit gezin voort is gekomen uit een samenzijn met een plaatselijke vrouw, of dat hij zijn gezin van elders heeft meegebracht naar zijn garnizoenspost, is niet duidelijk.

1.3.2 Zakelijk

Ook op zakelijk gebied gingen soldaten en personen die tot de militaire gemeenschap hoorden, banden aan met de lokale bevolking.

P.Dura 28

Deze papyrus uit 243 werd opgesteld in het Syrisch. Het betreft de verkoop van een slavin door een vrouw uit Edessa, Marcia Aurelia, aan een man uit Carrhae, Lucius Aurelius Tiro. Volgens Welles, Fink en Gilliam was deze man een soldaat aangezien zijn cognomen, Tiro, van militaire aard is en zijn naam doet vermoeden dat hij reeds voor 212 het Romeins burgerrecht had verkregen.¹⁰² Wellicht verkreeg hij dit dus door militaire dienst. Tiro's vader draagt geen Romeinse naam en was dus wellicht een niet-Romeinse burger. Het zou hier dus een veteraan betreffen die zelf oorspronkelijk niet uit het militaire milieu afkomstig was. Marcia Aurelia is van plaatselijke, niet-militaire afkomst, zo blijkt uit de naam van haar vader en de taal waarin het document is opgesteld. De slavin, draagt de naam Amath-Sin en is 28 jaar. Misschien was zij een gevangene uit de oorlog van Gordianus III of een vroegere

¹⁰² WELLES, *The Parchments and Papyri*, 143.

campagne.¹⁰³ In het contract wordt ze in elk geval als gevangene aangeduid. Marcia's echtgenoot, ook afkomstig uit Edessa, ondertekent voor zijn vrouw. Al de getuigen zijn opgesteld in het Syrisch, behalve dat van Aurelius Mannus, verantwoordelijke voor de archieven, en Abgar, de strateeg. Deze zijn in het Grieks opgesteld. Het betreft hier duidelijk een contract dat zich niet in de militaire sfeer bevond. Het lokale karakter valt erg op door onder andere de taal van het document. Ook de status van Tiro als veteraan wordt niet vermeld. Wel is enige Romeinse invloed in het contract binnengeslopen in de zin dat Marcia het contract zelf afsluit, zonder haar echtgenoot als *kyrios*.¹⁰⁴ Het lokale karakter van het contract heeft wellicht alles te maken met de plaats waar het werd opgesteld, Edessa, dat pas in 242 terug onder directe controle van Rome kwam.

P.Dura 29

Deze Griekse papyrus uit 251 bevat een depositum-contract tussen een lokale vrouw, Amaththabeile en een vrouw uit het militaire milieu, Aurelia Gaia. Welles, Fink en Gilliam gaan er van uit dat Aurelia Gaia uit het militaire milieu afkomstig was, aangezien zowel de naam Aurelius Gaius als de naam van Gaia's vader, Saturnilus, voorkomen in het archief van de cohors XX Palmyrenorum.¹⁰⁵ Gaia bevestigt in dit contract dat ze 100 denarii in bewaring zal houden voor Amaththabeile, een vrouw uit de civiele bevolking van Dura. Het contract wordt in Gaia's naam ondertekend door Aurelius Theodorus, een burger uit Zeugma. De uitgevers van de papyrus gaan er van uit dat deze man waarschijnlijk deel uitmaakte van een groep entertainers, gelinkt aan het bordeel van Dura.¹⁰⁶ Het is enigszins vreemd dat Gaia hier voor een burger kiest, in plaats van een soldaat, als we er van uitgaan dat Gaia banden had met de militaire gemeenschap. De theorie bestaat echter, zoals verder in de paper zal worden besproken, dat de groep gelinkt aan het bordeel van Dura in dienst van het leger was. In dat geval zou de keuze voor Aurelius Theodorus wel logischer zijn. Verder ondertekenen in het Grieks drie mannen met opvallend Romeins-militaire namen. Het lijkt hier dus te gaan om een vrouw afkomstig uit het militaire milieu die een lokale vrouw een dienst bewijst door voor haar 100 denarii in bewaring te nemen. Het is niet moeilijk voor te stellen dat een som geld veiliger werd geacht in militaire kringen. Het getuigt van enig vertrouwen tussen de vrouwen dat Gaia de 100 denarii krijgt toevertrouwd, hoewel blijkbaar wel nog steeds een contract gewenst was om de overeenkomst vast te leggen. Toch duidt dit op redelijk intieme banden tussen beide vrouwen, uit twee op het eerste zicht verschillende gemeenschappen. Ook in dit contract treden de vrouwen op zonder *kyrios*.

¹⁰³ WELLES, *The Parchments and Papyri*, 143.

¹⁰⁴ WELLES, *The Parchments and Papyri*, 144.

¹⁰⁵ WELLES, *The Parchments and Papyri*, 150, noot 6.

¹⁰⁶ WELLES, *The Parchments and Papyri*, 151.

Deze Griekse papyrus uit 227 is een contract dat de verkoop van een stuk land bezegelt tussen een Romeinse veteraan en een lokale burger, Otarnaesus, uit het dorpje Sachare-da-hawarae. De veteraan, Julius Demetrius, had gediend in de eenheid cohors III Augusta Thracum, dat zijn winterkamp had bij Sachare, wellicht in de buurt van de Chabur, een zijrivier van de Eufraat. Demetrius kocht een stuk land van Otarnaesus, voor de prijs van 175 denarii. Dit stuk land lag naast de wijngaard die Demetrius reeds bezat. Misschien had Demetrius bij zijn ontslag deze wijngaard verkregen en probeerde hij nu zijn landgoed uit te breiden. Ook het nieuw gekochte land deed dienst als wijngaard. Aangezien Otarnaesus ongeletterd was, ondertekende de veteraan Aurelius Salmanes voor hem. Vier van de vijf getuigen deden dat in het Latijn, één in het Grieks. Drie van de Latijnse getuigen en de Griekse worden expliciet met hun militaire functie vermeld. Allen zijn onderofficieren. De soldaten uit de cohors III Augusta Thracum werden gerekruteerd uit het kamp.¹⁰⁷ Het waren dus bijna allen Romeinse burgers die, hoewel lokaal gerekruteerd, uit een meer geromaniseerd milieu kwamen. Dat verklaart wellicht de vele Latijnse getuigen in dit document. Toch waren de soldaten afkomstig uit het gebied en werd het contract in het Grieks opgesteld. Het lijkt hier dus weer te gaan om een lokale militaire gemeenschap, die Grieks-schrijvend is maar het Latijn zo nu en dan gebruikt, als kenmerk van hun Romeins-militaire gemeenschap.

Demetrius had dus nog duidelijk banden met de militaire gemeenschap. De getuigen zijn bijna allen Romeinse onderofficieren en ook de man die voor Otarnaesus ondertekende, was een veteraan. Misschien was deze veteraan ook woonachtig in de buurt en was die daardoor kennis van zowel Demetrius als Otarnaesus. In elk geval is dit contract interessant in de zin dat veteranen blijkbaar grond kregen of kochten en hierdoor burens werden met de plaatselijke bevolking. Met hen gingen ze dan ook zakelijke relaties aan.

P.Euphr. 11

Deze fragmentarische Griekse papyrus is een koopcontract uit 232 tussen een soldaat, Aurelius Corbulo, en enkele lokale bewoners van het dorp Bephourea. Corbulo was een stuurman van een rivierschip, deel van legio XVI Flavia Firma. Hij verkoopt in dit contract een boot voor 75 denarii aan enkele burgers van een dorpje aan de Eufraat. Deze verkoop tussen soldaat en burgers doet ook de vraag reizen of de legioenen die de Eufraat bewaakten over hun eigen flottieljes beschikten. Uit P.Dura

¹⁰⁷ WELLES, *The Parchments and Papyri*, 134.

100 lijken in elk geval soldaten 'bij de boot' gestationeerd te zijn. Misschien betreft het hier dan de verkoop van een afgedankt schip uit dat lokale flottielje.

P.Euphr. 14

Deze fragmentarische Griekse papyrus komt uit Appadana, een plaatsje aan de Eufraat met een Romeins garnizoen, en werd opgesteld in 241. Het bevat een kwijtschelding van schulden. Door de fragmentarische staat van het document is de precieze inhoud niet met zekerheid te bepalen, wellicht gaat het om een kwijtschelding van schulden door een Palmyreense soldaat aan een burger. De soldaat in kwestie, Marcus Aurelius, was lid van de 'numerus' van de Palmyrenen. Het betreft hier naar alle waarschijnlijkheid de cohors XX Palmyrenorum uit Dura. Soldaten van deze eenheid waren gekazerneerd in Appadana. Blijkbaar is de soldaat zijn versie van het leen-contract verloren en ziet hij zich daardoor gedwongen de schuld kwijt te schelden. De lening, van maar liefst 12 000 denarii, werd uitgeschreven door de vader van Aurelius, Sigillios. Ook Aurelius' broers en moeder hadden recht op het geld van de lening. Of ook Sigillios militair was is niet duidelijk, in elk geval kennen we wel een soldaat met die naam uit een lijst soldaten, P.Dura 117.¹⁰⁸ Hier treedt dus een lokaal gerekruteerde soldaat op in naam van zijn broers en moeder voor een contract dat ooit was opgesteld door zijn vader, aan een burger. Vanuit de forten in de omgeving van Dura konden soldaten dus allerlei zakelijke banden aangaan met de bewoners van de plaatselijke dorpjes.

P.Dura 63

Soldaten en veteranen gingen dus zakelijke relaties aan met de plaatselijke bevolking. Toch waren deze relaties vaak asymmetrisch. Het statuut van de soldaat of veteraan, en de privileges die daarbij hoorden, zorgden dat deze in overeenkomsten een zeker voordeel had. Daarbij lijkt soms ook geweld te zijn gebruikt. Uit P.Dura 63, een zeer fragmentarische papyrus, lijkt te kunnen worden opgemaakt dat een soldaat geweld gebruikte bij een verkoop. De woorden 'vi' en 'vendidisse' wijzen hierop. Het betreft een kopie van een brief van een zekere Pomponianus aan Saturninus, aan wie hij vraagt een soldaat uit de centurie van Seleucus naar hem te zenden, wellicht om hem te berechten voor het gebruik van geweld bij een verkoop. De brief is in het Latijn, naar het militaire gebruik in Dura. De kopie werd gestuurd naar de bevelhebber van het Palmyreense cohort, Agathonius.¹⁰⁹ Wellicht behoorden

¹⁰⁸ D., FEISSEL, J., GASCOU, 'Documents d'archives romains inédits du Moyen Euphrate (IIe s. après J-C): Actes divers et lettres (P. Euphr. 11 à 17), Parijs, 2000, P. Euphr. 14.

¹⁰⁹ WELLES, The Parchments and Papyri, 228.

de soldaten dus tot deze eenheid. Geweld door soldaten kwam wel degelijk voor, maar blijkbaar trad het leger hier wel enigszins tegen op.

1.3.3 Veteranen

Een grote langdurige aanwezigheid van soldaten zorgde na een tijd voor een populatie aan afgezwaaide soldaten. Deze veteranen vormden een bijzondere schakel tussen het militaire milieu en het civiele. Zij onderhielden nauwe banden met de militairen maar waren wel gedwongen ook tot de civiele bevolking aansluiting te vinden. Het zijn deze contacten met de plaatselijke bevolking die interessant zijn en die gedeeltelijk kunnen achterhaald worden via de papyri. We kwamen reeds veteranen tegen die optraden als getuigen bij contracten tussen soldaten en burgers. Ook hebben we reeds gezien dat veteranen zoals Julius Demetrius land bezaten en daardoor burens werden met de plaatselijke bevolking, met wie zij zakelijke banden aangingen.

P.Dura 31

In deze Griekse papyrus uit 204 wordt de scheiding bevestigd van twee burgers uit Ossa, Nabusamaus en Acozzis. De plaats waar de beide burgers vandaan komen, Ossa, was wellicht gelegen aan de Chabur.¹¹⁰ Beide dragen Aramese namen, hoewel hun ouders Griekse namen hadden. Volgens Welles, Fink en Gilliam wijst dit op de afname van hellenisering met de komst van de Romeinen.¹¹¹ Toch is het document nog steeds in het Grieks opgesteld. De zoon van Acozzis ondertekent voor zijn moeder. Verder ondertekenen in het Grieks drie getuigen. Eén van hen is Julius Germanus, een veteraan. Dit duidt dus nogmaals op de aanwezigheid van veteranen in de lokale dorpjes, die blijkbaar goede banden hadden met de plaatselijke bevolking. De veteraan treedt hier immers als getuige op in een zuiver civiele zaak. Misschien wilde men door middel van zijn getuigenis het contract extra autoriteit geven. De getuigenis van een militair moet dus niet sowieso duiden op een band met de militaire gemeenschap.

¹¹⁰ WELLES, *The Parchments and Papyri*, 160.

¹¹¹ WELLES, *The Parchments and Papyri*, 160.

Deze Griekse papyrus is een petitie van een zekere Bathsabbatha aan een plaatselijke centurio, Julius Marinus. Hierin vraagt ze de centurio actie te ondernemen na de moord op haar broer. Als getuigen treden een soldaat en een veteraan op. Hieruit blijkt niet alleen de rol van Romeinse officieren in het behandelen van plaatselijke geschillen, maar ook het optreden van twee militairen ten voordele van een burger. Misschien probeerde Bathsabbatha door middel van deze getuigen extra waarde te geven aan haar petitie.

1.3.4 Bescherming

Uiteraard zorgden de soldaten in Dura voor de bescherming van de burgers van de stad. Dura was bedoeld om eventuele aanvallen uit het Oosten het hoofd te bieden. Zoals gezien zochten vluchtelingen uit Hatra, nadat die stad door de Perzen ingenomen was, bescherming in Dura. Dura was dankzij haar ligging en garnizoen een veiligere plaats. De soldaten liepen ook wacht op verschillende plaatsen in de stad, zo blijkt uit de vele wachtroosters uit Dura. Naast enkele militair belangrijke plaatsen bewaakten ze ook de poorten van de stad en kwamen aldaar in aanraking met de lokale bevolking. De soldaten in de kleinere garnizoenspostjes zorgden aldaar voor bescherming tegen banditisme, nomaden en vijandelijke invallen.

1.3.5 Bevoorrading leger

Soldaten stonden ook in voor het innen van belastingen en het in orde brengen van de bevoorrading van het leger, vaak ook door middel van belastingheffing. Zoals reeds gezien stonden de militairen hiervoor vaak in contact met burgers. In Dura lijken leden van de Joodse gemeenschap hierbij een rol gespeeld te hebben. Zoals hiervoor vermeld stonden soldaten op wacht aan de poorten van de stad, zo blijkt ook uit de talloze graffiti teruggevonden in het poortgebouw. Wellicht werden zij hier ingezet om taks te heffen. Bij één van deze poorten, de zogenaamde Palmyreense poort, werd een tabula ansata teruggevonden die een dedicatie bevat van enkele onderofficieren aan een plaatselijke magistraat en diens familie.¹¹² Misschien was deze dedicatie het gevolg van samenwerking tussen de magistraat en de soldaten, in de context van de taks-heffing. Het leger had ook zelf nood aan allerlei middelen zoals graan, veevoer en dieren. Uit de takenroosters van Dura blijkt dat enkele soldaten erop uit werden gestuurd om voedsel voor dier en mens te verzamelen. Ook werden enkele soldaten ingezet

¹¹² Rep. 2, p. 148-160.

om via schepen graan aan te voeren.¹¹³ Mogelijk werd dit graan bij wijze van belasting bij de bevolking gehaald. Toch blijkt uit de papyri van Dura dat de burger niet altijd werd belast. Zo blijkt uit P.Dura 129 dat graan werd aangekocht door enkele soldaten van de cohors XX Palmyrenorum. In P.Dura 64 wordt gevraagd om graan uit het keizerlijk domein aan soldaten te overhandigen. Naast het heffen van belasting voor het bekomen van voedsel werd dus ook gewoon graan aangekocht of geleverd door de keizerlijke domeinen. Die domeinen werden waarschijnlijk wel door plaatselijke burgers geëxploiteerd. Het leger had ook nood aan dieren, in het bijzonder paarden voor de cavalerie. In enkele documenten uit Dura is de aankoop van nieuwe paarden geattesteerd. In P.Dura 56 wordt in verschillende brieven uit 208 vermeld dat paarden voor het cohors XX Palmyrenorum voor 125 denarii per paard zijn aangekocht en goedgekeurd door de tribuun Marius Maximus. In P.Dura 97 vinden we een lijst terug uit 251 van ruiters en bijhorende paarden van de cohors XX Palmyrenorum. De paarden worden beschreven, er wordt vermeld wanneer ze zijn aangeschaft, door wie goedgekeurd, wanneer de soldaten hun vorige paard hebben verloren en hier en daar wordt ook de prijs van 125 denarii weergegeven. Uit de lijst en de brieven blijkt dus dat paarden werden goedgekeurd door de bevelhebber, waarna een som van 125 denarii werd betaald. Davies wijst er terecht op dat het onwaarschijnlijk is dat, mits de inflatie, wanneer het paard 125 denarii waard was in 251, dat ook nog het geval was in 208.¹¹⁴ Mogelijk werd een vaste prijs betaald aan de burger die het paard leverde, ongeacht de waarde van het paard. Ook mogelijk is dat de soldaat een vaste prijs van 125 denarii betaalde en dat de rest werd betaald door het leger.¹¹⁵ Of deze paarden dan ook effectief van burgers werden gekocht is maar de vraag.

1.3.6 Inkwartiering

Zoals reeds vermeld is er discussie over de precieze bewoning van het zogenaamde 'huis van de schrijvers', waar enkele Romeinse administratieve onderofficieren al dan niet zouden hebben gewoond. Naast de namen van de Romeinse onderofficieren werden ook de namen van een zekere Barginnaeas en Thaaamare gevonden. Hieruit werd opgemaakt dat zij de eigenaars van het huis waren en dat de officieren bij hen waren ingekwartierd. Volgens Baird echter zijn noch de namen van de twee burgers, noch die van de Romeinen gevonden in hun juiste context.¹¹⁶ Volgens haar kan hier dus niet met zekerheid over inkwartiering gesproken worden. In een ander huis acht Baird het dan weer wel waarschijnlijk dat soldaten waren ingekwartierd bij burgers. Het ging daarbij om de reeds vermelde

¹¹³ P.Dura 100.

¹¹⁴ R.W., DAVIES, *Service in the Roman Army*, New York, 1989, 164.

¹¹⁵ DAVIES, *Service in the Roman Army*, 164.

¹¹⁶ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 144.

soldaten Basilianus en Rufianus bij een zekere Demias en zijn broer.¹¹⁷ In elk geval is het gegeven van inkwartiering een te verwachten iets. De grens tussen het militaire deel en het civiele deel van de stad werd niet helemaal gerespecteerd aangezien soldaten ook woonden in huizen in het civiele gedeelte. Op momenten dat het garnizoen van de stad sterk aangroeide, bijvoorbeeld na de val van Hatra of tijdens een campagne, is het goed voor te stellen dat soldaten wel degelijk ingekwartierd werden bij de civiele bevolking.

1.3.7 Juridisch

Officieren van het Romeinse leger stonden regelmatig in voor het oplossen van lokale geschillen. De gouverneur van een provincie kon immers zijn juridische bevoegdheden delegeren en vaak werd daarbij een beroep gedaan op plaatselijke officieren.¹¹⁸ Dit lijkt ook het geval geweest te zijn in Dura en de omliggende postjes. Uit Dura hebben we enkele juridische beslissingen die uitgevaardigd werden door de tribuun van de cohors XX Palmyrenorum, Laronius Secundianus. Daaruit blijkt dat ook burgers zich tot hem wendden in juridische geschillen.

P.Dura 125

In deze fragmentarische Latijnse papyrus uit 235 wordt de beslissing van de tribuun bevestigd omtrent een verkoop door een zekere Abedsalman. De man in kwestie is duidelijk geen militair maar het geschil wordt wel in het militair milieu opgelost, waarna het in het Latijn wordt bevestigd.

P.Dura 126

Deze Griekse papyrus vermeldt Secundianus' beslissing in een zaak omtrent een pottenbakker. Opvallend aan deze zaak is dat de tribuun het lokale recht respecteerde om tot een beslissing te komen. Dit werd zo ook expliciet vermeld. Daarnaast is het document, in tegenstelling tot het vorige, in het Grieks opgesteld. Misschien werd hier voor het Grieks gekozen omdat niet het Romeinse, maar het lokale recht werd gevolgd.

¹¹⁷ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 144.

¹¹⁸ POLLARD, *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, 91.

Uit de dorpen aan de Eufraat papyri kennen we enkele petitie van burgers, waarin de rol van de Romeinse officieren in het beslechten van juridische geschillen naar boven komt. In P.Euphr. 3-4, die tot dezelfde papyrus behoren, wendt Aurelius Abidsautas, inwoner van het dorp Bephourea, zich tot de praespositus praetentura, Julius Proculus. Deze Proculus bekleedde een hoge militaire functie. Abidsautas vraagt hem een rechter te sturen om de gewelddadige overname van zijn land door een buur te onderzoeken en hij vraagt om voor de gouverneur gebracht te worden. Ook de reeds vermelde P.Euphr. 5, waarin twee soldaten getuigen voor een plaatselijke vrouw, is een petitie gericht aan de plaatselijke centurio die instond voor het bewaren van de publieke orde.

1.3.8 Prostitutie

Zoals te verwachten is bij een grote militaire gemeenschap is in Dura ook prostitutie geattesteerd. Het huis G5-C is als een bordeel geïdentificeerd. Elementen die op deze functie van het gebouw wijzen zijn onder andere een afbeelding van Venus en een inscriptie met de namen van 63 mensen, waarvan velen wellicht prostituee waren, zo blijkt uit hun bijnamen.¹¹⁹ Daarnaast zijn ook dobbelsteen-spelers, theaterspelers, dansers en slaven tussen de namen te vinden.¹²⁰ Ook wordt in de inscripties melding gemaakt van een optio, hetgeen Pollard deed concluderen dat deze de supervisie had over het bordeel.¹²¹ Het leger zorgde dus voor een zekere controle over het gebeuren. Waar voordien werd geopperd dat de mensen die werkzaam waren in het bordeel reizende gezelschappen waren, in dienst van het leger, stelt Pollard een andere hypothese voor. Hij stelt dat de prostituees slaven waren van het leger. Hij wijst erop dat het leger ook gladiatoren bezat, dus waarom geen ander soort entertainers? Het zou in elk geval de aanwezigheid van de optio verklaren, evenals de afwezigheid van prijzen in de graffiti.¹²² Toch is dit maar weinig overtuigend bewijs om met zekerheid deze stelling hard te maken. Dat het leger enige controle over het bordeel voerde wil nog niet zeggen dat het bordeel in het bezit was van het leger. Daarbij kan de afwezigheid van prijzen op veel andere manieren verklaard worden, bijvoorbeeld door een systeem van vaste prijzen. In elk geval kwamen soldaten langs in het etablissement. In het gebouw werden immers objecten gevonden die zonder twijfel aan de militairen gelinkt kunnen worden zoals onderdelen van wapenrusting.¹²³

¹¹⁹ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 197.

¹²⁰ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 197.

¹²¹ Rep. 9.1, p. 212-246; POLLARD, *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, 54.

¹²² POLLARD, *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, 188.

¹²³ BAIRD, *The Inner Lives of Ancient Houses*, 198.

1.3.9 Religie

Zoals reeds gezien namen de militairen in Dura deel aan heel wat zeer militaire cultussen. Toch zijn er ook enkele cultussen waar zowel soldaten als burgers aan deelnamen. Zo werden in de tempel van Gadde inscripties van zowel burgers als soldaten aangetroffen. Ook in de tempel van de Palmyreense goden waren burgers aanwezig. Zo werd er naast het 'Terentius fresco' ook een fresco aangetroffen met een civiel karakter, waarbij een zekere Otes, in plaatselijke klederdracht, een offer brengt. Nochtans stond deze tempel in het militaire gedeelte van de stad. Daarnaast is het ook goed mogelijk dat Joden van zowel de civiele als het militaire milieu deel uitmaakten van de gemeenschap rond de synagoge.

Conclusie

Soldaten uit Dura en omstreken gingen familiale banden aan met de lokale bevolking. Uit de papyri blijkt dat ook huwelijken werden aangegaan met plaatselijke civiele vrouwen. Ongetwijfeld werd ook binnen de militaire gemeenschap onderling gehuwd. Daarbij kwamen soldaten die afzwaaiden als veteraan vaak terecht tussen de civiele bevolking. Ze behielden wel banden met het militaire milieu. Veteranen traden op als getuigen bij petitie's en contracten van burgers en deden ook zaken met hen. Hoewel er duidelijk een afzonderlijke Romeins-militaire gemeenschap in Dura bestond, lijken burgers en mensen uit dit militaire milieu toch vertrouwensbanden te zijn aangegaan. Zo vertrouwde Amaththabeile haar 100 denarii aan de Romeinse vrouw Gaia en trad veteraan Germanus op als getuige bij een scheiding tussen twee burgers. Soldaten kwamen eveneens met burgers in contact bij het uitoefenen van hun taken. Bij het patrouilleren doorheen de stad en het bewaken van de stadspoorten kwamen zij ongetwijfeld in contact met de civiele bevolking. Daarnaast lijken ze ook de minder populaire taak van tolheffing op zich te hebben genomen. Het leger kocht ook rantsoenen en dieren in en maakte daarvoor wellicht gebruik van de plaatselijke boeren, die blijkbaar wel betaald werden. Soldaten opereerden ook meermaals in het civiele gedeelte van de stad. Daar waren immers enkele badhuizen gelegen, waarschijnlijk voorbehouden aan de soldaten, maar ook een bordeel en enkele tempels waar soldaten en burgers samen de goden vereerden. Ook enkele huizen werden in dit gedeelte omgevormd om te dienen als huisvesting van soldaten en ook van inkwartiering bij burgers lijkt sprake te zijn geweest. Tenslotte dienden de militaire officieren vaak als vrederechter, ook in louter civiele zaken.

Het bronnenmateriaal is echter te beperkt om met zekerheid de mate van interactie tussen de militaire en civiele gemeenschap in Dura na te gaan. Er moet ook op gewezen worden dat van de acht besproken

papyri uit Dura, die handelen over de persoonlijke interactie tussen burgers en soldaten, er vier in feite uit de omliggende plaatsjes rond Dura komen. Uiteraard kwamen veteranen, zoals Julius Demetrius of Julius Germanus, eerder in contact met burgers uit de omliggende dorpjes, waar zij waarschijnlijk zelf land bezaten. Toch komen ook papyri van gewone soldaten, P. dura 30 en 48, die in Dura bewaard werden, oorspronkelijk uit de forten uit de omgeving van Dura. Samen met het bewijs uit de P.Euphr. papyri lijkt het er toch op dat de interactie tussen soldaten en burgers in die omliggende kampen hechter moet geweest zijn dan in Dura zelf, waar we ondanks de grote hoeveelheid bronnenmateriaal procentueel minder relaties met de lokale bevolking in de papyri aantreffen. Dat doet vermoeden dat in Dura zelf inderdaad een meer afgezonderde militaire gemeenschap bestond. Auteurs als Pollard en Dirven benadrukten het aparte karakter van deze militaire gemeenschap.¹²⁴ Vanzelfsprekend had de militaire gemeenschap een eigen karakter, maar dat wil niet zeggen dat er geen positieve interactie met de civiele bevolking mogelijk was. Pollard duidt er ook op dat de situatie in Dura niet geheel representatief is voor de rest van de Romeinse grenzen.¹²⁵ Daarom zal deze paper focussen op een tweede streek, om het beeld van Dura Europos enigszins bij te stellen.

¹²⁴ POLLARD, 'The Roman army as 'total institution' in the Near East; Dirven, Palmyrenes, 186.

¹²⁵ POLLARD, The Roman Army as 'Total Institution'.

2 Oostelijke Woestijn

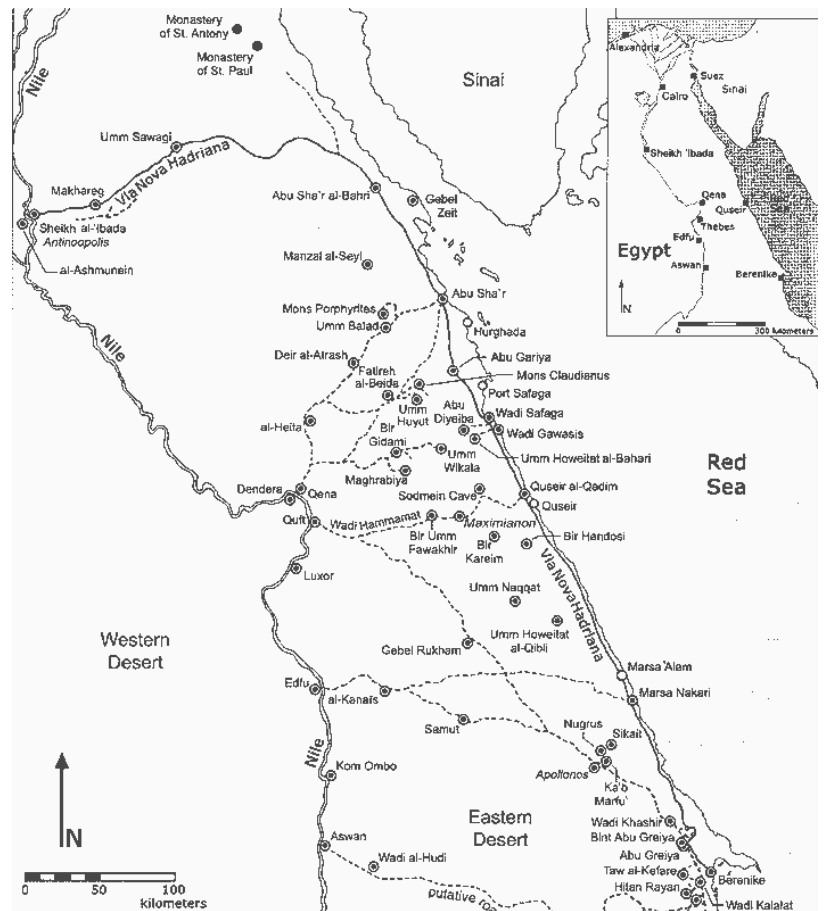

Fig. 2: de Oostelijke Woestijn

De tweede streek waar deze paper op zal focussen is de Oostelijke Woestijn in Egypte, met bijzondere aandacht voor het complex van Mons Claudianus. De Oostelijke Woestijn is het woestijngebied tussen de Nijl en de Rode Zee. Posten aan de Nijl waren verbonden door wegen met havenplaatsen aan de Rode Zee en met steengroeven, waar de Oostelijke Woestijn rijk aan is. Mons Claudianus was één van die steengroeven. Onder Hadrianus werd de 'Via Nova Hadriana' aangelegd, een nieuwe weg die liep van Antinoöpolis aan de Nijl naar de Rode zee en dan langs de kust verder naar het Zuiden. Verspreid langs deze wegen lagen verschillende garnizoenpostjes, 'praesidia' en al dan niet versterkte waterplaatsen, 'hydremata'. De garnizoenen die deze plaatsen bewaakten, bestonden vaak uit niet meer dan een paar tientallen soldaten. Tezamen met de civiele bevolking die in deze plaatsen vertoefde, vormden deze militairen dus mini-gemeenschappen die onder meer door intensieve briefwisseling met elkaar in contact stonden. Het is deze correspondentie die ons iets kan leren over het dagelijkse leven in die plaatsjes. De gemeenschap in Mons Claudianus was veel groter dan die van de kleine postjes en zal dus ook de focus van deze paper vormen. Daar waar materiaal uit Mons Claudianus niet volstaat, zal ook het materiaal uit de andere postjes gebruikt worden.

De Oostelijke Woestijn werd doorsneden door drie belangrijke wegen. Twee vertrokken aan de Nijl uit Kaine naar Mons Claudianus en de nabije steengroeve Mons Porphyrites. Een derde route liep van Koptos aan de Nijl, naar Myos Hormos aan de Rode Zee. De voornaamste praesidia lagen langs deze laatste route. Het stadje Berenice aan de Rode Zee was belangrijk genoeg om zijn naam te geven aan de prefect, verantwoordelijk voor de Oostelijke Woestijn: de 'praefectus praesidiorum et montis berenicidis'. Ook in Berenice waren soldaten gelegerd, waaronder enkele Palmyreense. De bevolking van de woestijn bestond voornamelijk uit nomadische, Arabische volkeren, waarover de Romeinse controle zeer miniem was. Daarnaast was er de veelal ook Arabische bevolking van enkele plaatsjes aan de Rode Zee.¹²⁶ Verder werden verschillende steengroeven en tussenposten bewoond door een gemengde militair-civiele bevolking. Zij woonden daar echter zelden permanent.

Van de eerste eeuw na Chr. tot het begin van de derde eeuw werd Mons Claudianus geëxploiteerd door de Romeinen. Het complex was gebouwd rond steengroeven, waarvan de gesteenten onder de Romeinse keizers erg populair waren. De eerste bezetting van de site was een hydreuma uit de tijd van keizer Nero (54-68).¹²⁷ Het grote complex dateert uit de regering van Domitianus (81-96).¹²⁸ Het bestond uit een fort, een onvoltooide tempel, stallen, een herberg en een badhuis. De site is erg interessant dankzij de vele ostraca die bewaard zijn gebleven, merendeels daterend uit de regeringen van keizers Trajanus en Hadrianus, begin tweede eeuw. Tegen de vroege derde eeuw werd de site geleidelijk aan verlaten.¹²⁹ Uit twee ostraca kunnen we opmaken dat de totale bevolking van Mons Claudianus op een bepaald moment rond de 920 lag, waaronder 60 soldaten.¹³⁰ De gemeenschap in Mons Claudianus, was dus ettelijke malen groter dan die in de praesidia.

¹²⁶ J., LESQUIER, *L'amée romaine d'Egypte d'Auguste à Dioclétien*, Cairo, 1918, 420.

¹²⁷ V.A., MAXFIELD, D.P.S., PEACOCK, ea., *Survey and Excavation Mons Claudianus 1987-1993*, Vol. 2, Cairo, 2001, XXI.

¹²⁸ MAXFIELD, *Survey and Excavation Mons Claudianus*, Vol. 2, XXII.

¹²⁹ MAXFIELD, *Survey and Excavation Mons Claudianus*, Vol. 2, XXII.

¹³⁰ O.Claud.inv. 1538+2921; H., CUVIGNY, "L'organigramme du personnel d'une carrière impériale d'après un ostracon du Mons Claudianus", *Chiron*, Vol. 35 (2005), 309-353.

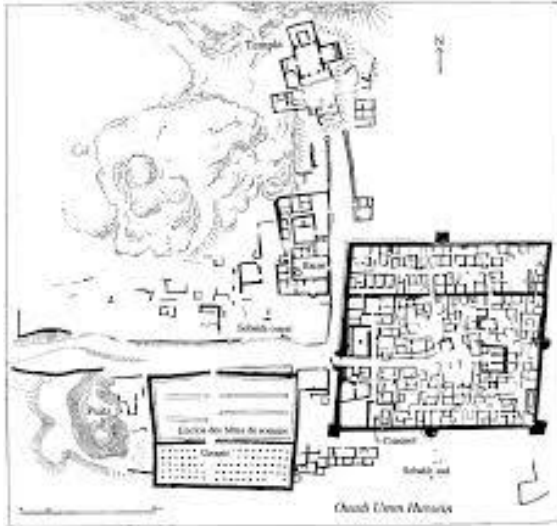

Fig. 3: complex van Mons Claudianus. Links is het fort te zien, daarnaast de stallen en bovenaan de kaart de tempel van Serapis.

Mons Claudianus en andere postjes in de woestijn beschikten vaak over een kleine militaire aanwezigheid. De leiding van de postjes was ook in handen van het leger, vooral lagere onderofficieren zoals curatores, beneficiarii of duplicarii, maar ook hogere onderofficieren als decuriones, centuriones en zelfs een praepositus. Het waren deze personen die de trafiek doorheen de woestijn controleerden en tevens de werking van de steengroeven en tussenpostjes. De militaire eenheden die met zekerheid in Mons Claudianus dienden zijn de volgende:

Cohors II Ituraeorum, leden van deze eenheid waren in Mons Claudianus gestationeerd tijdens de regering van Alexander Severus (222-235), zo blijkt uit een derde-eeuwse ostracon waar de eenheid op voorkomt.¹³¹ Mogelijk was de eenheid er al vroeger aanwezig, rond 144.¹³² Volgens Maxfield is het echter erg onwaarschijnlijk dat de eenheid gedurende de hele periode tussen 144 en de regering van Alexander Severus in Mons Claudianus gestationeerd was. De bezetting verliep volgens haar met pieken en dalen, naar gelang de vraag naar gesteenten uit de steengroeve.¹³³ Soldaten van deze eenheid dienden ook in de verschillende praesidia.

Ala Apriana: een ruitereenheid waarvan ruiters dienst deden in Mons Claudianus ten tijde van keizer Trajanus.

¹³¹ O.Claud.inv. 7363.

¹³² Zie: O.Claud. 582.

¹³³ V.A., MAXFIELD, 'Ostraca and the Roman Army in the Eastern Desert', *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, Vol. 46 (2003), 153-173, 8.

Cohors I Flavia Cilicium: in Mons Claudianus werd onder andere een grafschrift gevonden van een soldaat die diende in deze eenheid.

Vloot van Alexandrië: wellicht stonden zij mee in voor het transport van stenen uit Mons Claudianus.

Legio XV Apollinaris en XXII Deiotoriana: Zowel centuriones van legio XV Apollinaris als XXII Deiotoriana hadden de leiding over het complex van Mons Claudianus.

Daarnaast is ook nog de ala Vocontiorum bekend uit Mons Porphyrites en de verschillende praesidia. Uit de praesidia zijn verwijzingen naar andere eenheden teruggevonden. Zo werden soldaten als 'Thraciër' aangeduid, of droegen ze Thracische namen, wat kan wijzen op soldaten van de eenheden ala Thracum Herculiana, de ala I Thracum Mauretania, het cohors I Thracum, of het cohors II Thracum. Ook is er melding van Palmyreense soldaten in het fort Didymoi.¹³⁴

Bij het bepalen van de afkomst van de Romeinse soldaten, moet eerst en vooral een onderscheid gemaakt worden tussen legionairs en hulsoldaten. De eersten waren allen Romeins burger en werden gezien als elite soldaten. De hulsoldaten bezaten veel minder vaak het Romeinse burgerrecht. Vooral deze laatsten waren actief in de Oostelijke Woestijn. Tijdens de periode van grootste bedrijvigheid in Mons Claudianus, tijdens de tweede eeuw, kwam een groot deel van de legioensoldaten in Egypte uit de Noord-Afrikaanse provincies.¹³⁵ Ook werden meer en meer legionairs plaatselijk gerekruteerd, uit de kringen van de militaire gemeenschappen, de zogenaamde 'origo castris'. Dat gold ook voor soldaten uit de hulptroepen, zo blijkt uit hun namen. We kunnen stellen dat in die tijd een groot deel van het Romeinse leger in Egypte ook effectief uit Egypte afkomstig was.

2.1 Bronnen

Deze paper zal zich voor het overgrote deel baseren op ostraca en inscripties, gevonden in Mons Claudianus. Daaruit is een enorme hoeveelheid ostraca bewaard gebleven, vaak brieven, zowel van soldaten als niet-soldaten. Die ostraca zijn voor een groot deel behandeld in een vierdelige reeks door het team van Bingen, Bülow-Jacobsen, Cockle, Cuvigny, Rubinstein en Van Rengen.¹³⁶ De Oostelijke Woestijn bestaat echter uit meer dan enkel de steengroeven. Ook de praesidia zijn cruciaal omdat er veel ostraca teruggevonden zijn. Daarom zal deze paper ook de ostraca bestuderen van de forten Krokodilo, Maximianon en Didymoi, drie praesidia op de weg tussen Koptos en Myos Hormos. Een groot deel van de ostraca uit Didymoi zijn samengebracht en uitgegeven onder leiding van Cuvigny in

¹³⁴ CUVIGNY., 'petits documents administratifs, compatibles et juridiques', *Didymoi: une garnison romaine dans le désert Oriental d'Egypte*, CUVIGNY, H. (ed.), Cairo, 2011-2012, 135.

¹³⁵ R., ALSTON, *Soldier and Society in Roman Egypt: a Social History*, Londen, 1995, 42.

¹³⁶ J., BINGEN, ea., *Mons Claudianus Ostraca Graeca et Latina, I-IV*, Cairo, 1992-2009.

'Didymoi, une garnison romaine dans le désert Oriental d'Égypte' en 'La route de Myos Hormos'.¹³⁷ Ook de ostraca uit Krokodilo zijn door Cuvigny uitgegeven in 'La route de Myos Hormos' en 'Ostraca de Krokodilo'.¹³⁸ Enkele ostraca uit Maximianon en Krokodilo werden tevens door Cuvigny behandeld in 'La route de Myos hormos'. Inscripties en materiële overblijfselen zijn in vergelijking met het papyrologisch materiaal relatief schaars in Mons Claudianus. Daarom zullen ook epigrafische en archeologische bronnen gebruikt worden uit de rest van de Oostelijke Woestijn, meer bepaald de steengroeve van Mons Porphyrites, alsmede de stad Berenice en praesidia zoals Krokodilo, Didymoi, Dios en andere fortjes. Ook het paneion, het heiligdom van de god Pan, van Ouadi Hammamat, dat zich in de woestijn tussen twee postjes in bevond, zal worden bestudeerd. Nu en dan worden ook andere plaatsen die een link hebben met de Oostelijke Woestijn opgenomen in deze studie. De bronnen uit Mons Claudianus en de drie praesidia, dateren allen uit de tweede en vroege derde eeuw, de periode waar deze paper op focust. In tegenstelling tot Dura Europos zijn de papyrologische bronnen in de Oostelijke Woestijn, naast officiële militaire correspondentie en administratie voor een groot deel van private aard.

2.2 Uitingen van Romanitas

De hulptsoldaten die dienden in de Oostelijke Woestijn waren van afkomst zelden echt 'Romeins'. Zij waren gestationeerd aan de grens, ver weg van de meer 'Romeinse' milieus. De vraag is dus in welke mate de identiteit van deze Romeinse soldaten elementen van Romanitas met zich meedroeg. Net als bij Dura Europos zal hiervoor de religie, taal en materiële cultuur van de soldaten onder de loep genomen worden.

2.2.1 Taal

Een belangrijk onderdeel van iemands identiteit vormt het gebruik van taal. Men zou kunnen verwachten dat Romeinse soldaten voornamelijk het Latijn en in het Oosten het Grieks gebruikten. In Dura zagen we dat Latijn de officiële taal was van het leger maar dat in de algemene omgang vooral Grieks werd gebruikt, ook door van origine niet-Grieks sprekende soldaten. De vraag is nu of dezelfde situatie zich in de Oostelijke Woestijn voordoet.

¹³⁷ J-P., BRUN, ea., *Didymoi, une garnison romaine dans le desert Oriental d'Égypte*, H., CUVIGNY (ed.), Cairo, 2011-2012; J-P., BRUN, ea., *La route de Myos Hormos, l'armée romaine dans le desert oriental d'Égypte*, H., CUVIGNY (ed.), Cairo, 2003.

¹³⁸ CUVIGNY, *Myos Hormos*; CUVIGNY, *Didymoi*.

Net als in Dura is de overgrote meerderheid van zowel de militaire als civiele documenten in het Grieks.¹³⁹ Dit is het geval zowel in de steengroeven als in de praesidia. Latijn werd in de eerste plaats gesproken door enkele selecte groepen van soldaten, terwijl het merendeel Grieks-sprekend was, of toch in elk geval in het Grieks schreef.¹⁴⁰ Enkele soldaten kwamen uit meer westelijke provincies, zoals Thracië en zij lijken voor het Latijn gekozen te hebben, hoewel ze het niet geheel machtig waren.¹⁴¹ Vele soldaten waren Egyptisch en zullen dus ook Egyptisch gesproken hebben. Daarnaast is het de vraag of, net zoals in Dura, de officiële militaire correspondentie in het Latijn werd opgesteld. Uit onderzoek van de bronnen blijkt dat in de Oostelijke Woestijn Latijn ook in de officiële militaire correspondentie slechts een marginale rol innam.¹⁴² Niet enkel de correspondentie die uitging van de lagere officieren maar ook deze van de hoogste werd veelal in het Grieks opgesteld.¹⁴³ Cuvigny stelt dat Egypte zodanig gehelleniseerd was dat ook het leger zijn taalgebruik aanpaste.¹⁴⁴ In Dura lag de situatie anders. De stad was nog maar net door de Romeinen overgenomen en bestond uit een overwegend Semitisch sprekende bevolking. Grieks was daar, hoewel het ook wel aanwezig was, een minder sterke factor dan in Egypte. Het leger koos dan ook voor het Latijn als officiële taal. In tegenstelling tot Dura zijn zelfs officiële inscripties in de Oostelijke Woestijn vaak in het Grieks opgesteld, zo b.v. de beide inscripties die bij de tempels van Serapis horen in Mons Claudianus en Porphyrites. Nochtans zijn beide inscripties opgericht door een keizerlijke slaaf en een officier. Toch treft men wel een enkele keer ook tweetalige en Latijnse teksten aan. Zo richtte, in Mons Claudianus de centurio, Annius Rufus, een Latijnse dedicatie tot keizer Trajanus. In Aphrodito herdacht een Latijns opschrift dan weer de restauratie van een waterput.¹⁴⁵ Uiterst interessant is de soldaat Caius Luconius van de cohors I Flavia Cilicium in Mons Claudianus die er voor koos zijn grafscript in het Latijn op te stellen.¹⁴⁶ Zo nu en dan werd in de Oostelijke woestijn in de militaire documenten wel voor het Latijn gekozen, bijvoorbeeld voor lijsten van soldaten of wachtroosters.

De grote voorkeur voor het gebruik van het Grieks maakt de aanwezigheid van Latijnse correspondentie in Egypte des te opmerkelijker. Daar waar in Dura verwacht kan worden dat soldaten bewust Latijn gaan gebruiken naar het voorbeeld van de officiële militaire correspondentie, kan deze motivatie niet, of veel minder, aanwezig geweest zijn in de Oostelijke Woestijn. Het gebruik is hier, meer dan in Dura, een uiting van Romanitas hetzij door soldaten die uit sterker geromaniseerde

¹³⁹ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 431.

¹⁴⁰ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 436.

¹⁴¹ M., LEIWO, 'Multilingual Forts in Roman Egypt', *Lingue antiche e modern*, Vol. 7 (2018), 165-190, 172.

¹⁴² CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 437.

¹⁴³ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 437.

¹⁴⁴ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 439.

¹⁴⁵ I.Pan 68.

¹⁴⁶ I.Pan 47.

gebieden kwamen en het Grieks vaak niet machtig waren, hetzij door soldaten die bewust Latijn gingen gebruiken als uiting van hun 'Romeins' zijn.

Enkele tweetalige en Griekse brieven uit correspondenties die grotendeels in het Latijn zijn opgesteld, tonen aan dat heel wat Latijn-schrijvende soldaten wel degelijk Grieks kenden en met Griekstaligen communiceerden, zo werden enkele Griekse brieven in het Latijns schrift geschreven, wellicht door Latijntalige soldaten die met Griekstaligen probeerden te communiceren.¹⁴⁷ Ongetwijfeld heeft er kruisbestuiving tussen beide talen bestaan, zo bewijzen onder andere enkele teruggevonden wachtroosters met in het Grieks neergeschreven Latijnse wachtwoorden, die verder in de paper zullen besproken worden.¹⁴⁸

In een opmerkelijk abecedarium uit het fort Maximianon blijkt dat een Griekssprekende soldaat wel degelijk het Latijn probeerde machtig te worden. Het betreft immers een Latijns abecedarium met telkens in het Grieks de namen van de letters bijgeschreven.¹⁴⁹ Verder werden in Mons Claudianus ook enkele schrijfoefeningen teruggevonden en zelfs een passage uit de Aeneis, waarschijnlijk afkomstig uit een plaatselijke school.¹⁵⁰ Blijkbaar was de intentie er wel om Latijn te leren. Dit is opmerkelijk aangezien zowel de private als de officiële correspondentie in het Grieks was en Latijn dus niet noodzakelijk was om alles te kunnen verstaan. De meeste Latijnsprekende soldaten kenden ook Grieks en dus was Latijn evenmin noodzakelijk voor de communicatie. Enkele soldaten waren zowel het Grieks als het Latijn machtig, waardoor dezelfde mensen zelfs afwisselend in het Latijn en in het Grieks met elkaar communiceerden. In O.Claud. 366 en 367 vinden we bijvoorbeeld een correspondentie tussen twee militairen waarbij de ene brief in het Latijn werd opgesteld en de tweede in het Grieks.¹⁵¹ Latijn was duidelijk de moedertaal van één van beide schrijvers.¹⁵² Wellicht was de andere militair meer vertrouwd met het Grieks. Toch waren beiden blijkbaar wel degelijk zowel Latijn als Grieks machtig en gebruikten ze dit ook. Dergelijke gevallen waarbij Latijnsprekenden Grieks schreven en omgekeerd kwamen wel vaker voor. Zo komen in enkele brieven uit het zogenaamde 'archief van Successus', uit Mons Claudianus, Latijnse brieven voor, geschreven door mensen met Griekse namen, en omgekeerd.¹⁵³

Een groot deel van de soldaten kwam uit een erg Egyptisch milieu en in de eerste plaats kozen zij voor het Griekse schrift.¹⁵⁴ Toch lijken enkele Egyptenaren moeite te hebben gedaan Latijn te gebruiken,

¹⁴⁷ Zie: CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, p. 440-441, M1234, M736, K616.

¹⁴⁸ O.Claud. 309-336.

¹⁴⁹ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, p. 445, M356.

¹⁵⁰ O.Claud. 190.

¹⁵¹ O.Claud. 366-367.

¹⁵² BINGEN, Mons Claudianus Ostraca, Vol. 2, 209.

¹⁵³ O.Claud. 124-136.

¹⁵⁴ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 429-430.

zoals blijkt uit een lijst van Egyptische cijfers, neergeschreven in het Latijns alfabet en met Romeinse cijfers genummerd, uit Maximianon.¹⁵⁵ Ook in enkele dipinti van de hand van Egyptenaren werden Egyptische namen in het Latijns alfabet neergeschreven.¹⁵⁶ Weer zou Grieks een logischere keuze geweest zijn. Kunnen we dus spreken van een interesse voor het Latijn? Was het aanleren of zelfs het gebruiken van Latijnse woorden en schrift een manier om de Romeinse identiteit te benadrukken of zich eigen te maken? Een sluitend antwoord kan hier niet op gegeven worden, het is in elk geval een mogelijkheid.

Waarschijnlijk was er in Mons Claudianus een school waar soldaten, hun kinderen, of zelfs burgers niet enkel het Grieks maar ook het Latijnse schrift konden aanleren. Zoals vermeld werden enkele Griekse abecedaria in Mons Claudianus teruggevonden, maar ook enkele literaire schrijfoefeningen, waaronder een stuk uit de Aeneis.¹⁵⁷ Kinderen waren niet echt talrijk in Mons Claudianus dus waarschijnlijk waren deze schrijfoefeningen eerder afkomstig van de militairen. Ook in Krokodilo en Maximianon lijken taallessen gegeven te zijn, zo blijkt uit abecedaria en oefeningen.¹⁵⁸ Het ging daarbij wel meestal om het aanleren van het Grieks. De soldaten die Latijn leerden, waren ongetwijfeld eerder een minderheid. Het grote merendeel bleef uitsluitend in het Grieks schrijven, aangezien er weinig aanmoedigingen waren voor het gebruik van het Latijn. Grieks was evenzeer aanvaard als taal voor Romeinen en Romeinse militairen. Het gebruik van Grieks hoeft dus niet persé te wijzen op een afwezigheid van het gevoel 'Romeins' te zijn. Het aanleren van het Grieks schrift aan Egyptische soldaten kan in deze optiek ook als een onderdeel van de romanisering gezien worden.

2.2.2 Religieuze uitingen

De Romeinse soldaten, gestationeerd in de Oostelijke Woestijn, hadden uiteraard evenzeer nood aan religieuze gebruiken en uitingen. De vraag is in welke mate deze religieuze uitingen als 'Romeins' bestempeld kunnen worden of dat er juist sprake is van een plaatselijke religieuze invloed op de religieuze praktijken van de soldaten. Door het verlaten karakter van de Oostelijke Woestijn zijn op verschillende plaatsen heiligdommen bewaard gebleven, in de eerste plaats op de grotere sites als die van Mons Claudianus en Mons Porphyrites. Daarnaast zijn sporen van bewoning en dus ook hier en daar van religieuze praktijken aangetroffen in de kleinere steengroeven en de versterkte haltes langs de wegen door de woestijn.

¹⁵⁵ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 446, M1227.

¹⁵⁶ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 430, 445, M552, M722, M1427, K688.

¹⁵⁷ O.Claud. 179-190, 409-415.

¹⁵⁸ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 465.

Aangezien de soldaten in Egypte gelegerd waren, is het niet ondenkbaar dat in hun religieuze praktijken Egyptische invloeden zijn binnengeslopen. Aangezien de soldaten veelal uit Egypte afkomstig waren, zijn Egyptische cultussen te verwachten. De vraag die zich stelt is in welke mate deze Egyptische cultussen een rol speelden en in hoeverre zij geromaniseerd waren.

Serapis

Een opvallend populaire god in de Oostelijke Woestijn is Serapis. Zowel in Mons Claudianus als Porphyrtes werden tempels aan hem opgericht. Zijn erg geromaniseerde-gehelleniseerde cultus raakte erg populair bij de Romeinen en verspreidde zich over het gehele Romeinse rijk, onder andere ook in Dura Europos. Uiteraard was de godheid ook populair in Egypte. Op de architraaf van een tempel in Mons Porphyrtes bevindt zich een dedicatie aan Serapis en geassocieerde goden door de keizerlijke slaaf Epaphroditus en de centurio Proculeianus.¹⁵⁹ Net als in Dura speelde ook hier een centurio een rol in het oprichten van een tempel. Een gelijkaardige, hoewel nooit voltooide tempel, werd opgericht in Mons Claudianus. Ook hier werd een inscriptie met een dedicatie teruggevonden, opgericht door dezelfde Epaphroditus en wederom een centurio, Avitus, centurio van het 1^e cohort Ciliciorum.¹⁶⁰ Beide tempels werden opgericht rond het jaar 118. Serapis werd in beide gevallen vereenzelvigd met Zeus Helios en kreeg op die manier nog een extra Grieks-Romeins karakter. Beide heiligdommen hadden daarbij een zeer hellenistisch-Romeins uitzicht.¹⁶¹ Dat van Mons Claudianus bestond uit een reeks kamers, waarin waarschijnlijk verschillende goden werden vereerd, met als belangrijkste Serapis.¹⁶² In de tempel van Mons Claudianus werden ook enkele delen van vrouwelijke plaasteren figuren aangetroffen, waarschijnlijk afbeeldingen van de godin Isis, die wellicht tezamen met Serapis in het complex werd vereerd.¹⁶³ Op een ostracon in Mons Claudianus richtten de soldaten van het cohors II Ituraeorum een dedicatie op aan Serapis tijdens de regering van Alexander Severus (222-235).¹⁶⁴ Misschien betrof deze tekst, die lijkt op de vorige, hier een klad voor een geplande inscriptie.¹⁶⁵ Wederom blijkt hieruit de verering van Serapis door soldaten, eveneens in de derde eeuw. Ook in Berenice, een havenstad aan de Rode Zee met militaire aanwezigheid, stond een Serapis-tempel en

¹⁵⁹ I.Pan 21.

¹⁶⁰ I.Pan 42.

¹⁶¹ S., SIDEBOTHAM, e.a., *The Red Land: the Illustrated Archeology of Egypt's Eastern Desert*, Cairo, 2008, 120.

¹⁶² SIDEBOTHAM, *The Red Land*, 122.

¹⁶³ MAXFIELD, *Survey and Excavation*, Vol. 2, 281.

¹⁶⁴ O.Claud.inv. 7363.

¹⁶⁵ MAXFIELD, *Roman Army in the Eastern Desert*, 156.

ook daar werden verschillende dedicaties gevonden, waarvan er één misschien door een soldaat is opgericht.¹⁶⁶ Deze tempel echter was veel meer traditioneel Egyptisch van uitzicht en lijkt ook geen speciale band met het militaire gehad te hebben.

Serapis komt ook meermaals voor in opschriften in de fortjes van de Oostelijke Woestijn, zoals bijvoorbeeld de forten Didymoi en Dios.¹⁶⁷ In Didymoi werden onder andere afbeeldingen van de god gevonden in het heiligdom van het fort.¹⁶⁸ Een votiefopschrift in Dios is afkomstig van de architect, Marcus Antonius Celer en toegewijd aan 'Zeus Helios, grote Serapis'.¹⁶⁹ De geromaniseerde, gehelleniseerde Egyptische godheid kreeg hier dus net als in Mons Claudianus en Porphyrtes een extra Romeins-hellenistisch kantje.¹⁷⁰ Reddé en Brun argumenteren dat ook het heiligdom in Didymoi, met zijn afbeeldingen van Serapis, wellicht in dit licht moet worden gezien. Serapis had net als in Dios, Mons Claudianus en Porphyrtes een Romeins karakter gekregen en kon daardoor zonder problemen in het militaire heiligdom vereerd worden.¹⁷¹

Niet enkel in inscripties werd Serapis vereerd, ook in privé-documenten komt de godheid meermaals voor. Zo verschijnt hij tezamen met de Tyche van Mons Claudianus in een ostracon (O.Claud. 850) waarin door de voermannen en steenhouwers de afwerking van een zuil wordt gemeld aan de prefect Antonius Flavianus. Maar ook soldaten vermeldden Serapis in ostraca, bijvoorbeeld in O.Claud. 386, waarin een soldaat belooft aan Serapis te zullen offeren.¹⁷² De verschillende hydremata en praesidia lijken daarbij elk hun specifieke beschermgoden te hebben gehad. Wanneer een soldaat uit een bepaald fortje een brief stuurde, vermeldde die vaak een gebed voor het heil van de geadresseerde bij de beschermgod van het fort, een zogenaamd proskynema.¹⁷³ Door deze proskynemata te bestuderen, kunnen de beschermgoden van verschillende fortjes achterhaald worden. Zo had onder andere het fortje Maximianon Serapis als beschermgod, en werden er 29 dedicaties aan de god in brieven gevonden.¹⁷⁴

Zowel in Mons Claudianus, Porphyrtes als Berenice waren de tempels waarschijnlijk niet enkel voorbehouden aan militairen, hoewel ze in de eerste twee gevallen mede opgericht waren door een centurio. Centuriones behoorden tot de rijkste en invloedrijkste personen aanwezig op de steengroeven. Daardoor waren zij het meest aangewezen om een rol te spelen bij de dedicatie van

¹⁶⁶ I.Pan 71.

¹⁶⁷ I.Dios inv. 261, I.Did. 8.

¹⁶⁸ CUVINGY, Didymoi, Vol. 1, 50.

¹⁶⁹ I.Dios inv. 261.

¹⁷⁰ CUVINGY, Didymoi, Vol. 1, 51.

¹⁷¹ CUVIGNY, Didymoi, Vol. 1, 51.

¹⁷² O.Claud. 386.

¹⁷³ CUVIGNY, Myos Hormos, 52.

¹⁷⁴ CUVIGNY, Myos Hormos,, 53, 57.

een tempel. Toch namen wel degelijk ook gewone soldaten deel aan de cultus, zo blijkt onder andere uit het ostracon van de cohors II Ituraeorum. In Praesidia was het merendeel van de vereerders van Serapis soldaat. Dergelijke forten werden immers vooral bewoond door militairen en hun familie. Serapis was dus in zijn geromaniseerde gedaante een erg populaire godheid in de Oostelijke Woestijn, zowel bij militairen als bij burgers.

Isis

Een tweede Egyptische godheid die erg populair was bij de Romeinen is Isis. Zij is meermaals geattesteerd in dedicaties die duidelijk door militairen zijn opgericht. Zo werd in Mons Porphyrites een heiligdom voor de godin opgericht door Marcus Papirius Celer, decurio van de ala Voconiorum.¹⁷⁵ In vergelijking met de Serapis-tempel had deze een minder uitgesproken Romeins karakter. Ook centurio Fannius Severus richtte een dedicatie op aan Isis in Mons Porphyrites.¹⁷⁶ In Berenice werd in een heiligdom een standbeeld teruggevonden van een vrouwelijke figuur die een cornucopia vasthoudt, mogelijk een voorstelling van Isis.¹⁷⁷ De inscriptie aan de voet van het beeld werd in de derde eeuw aangebracht door een Palmyreense hulpsoldaat, Marcus Aurelius Mokimos. Deze offerde het beeld aan keizer Caracalla.

Maar ook elders in postjes doorheen de Oostelijke Woestijn werden dedicaties aan Isis gewijd door soldaten, bijvoorbeeld door soldaat Dida, ruiter bij de ala Vocontiorum.¹⁷⁸ In Mons Claudianus en het nabijgelegen fortje Raima werd meermaals in de brieven een proskynema gericht aan Isis, maar daar ging het niet altijd enkel om militairen.¹⁷⁹ Volgens Bingen waren verschillende ostraca, die melding van Isis maken en gevonden zijn in Mons Claudianus, wellicht uit het kamp Raima afkomstig.¹⁸⁰ Isis fungeerde immers mogelijk als een soort beschermgodin van Raima. Toch doen de reeds vermelde vrouwelijke figuren in de tempel van Serapis in Mons Claudianus vermoeden dat Isis ook daar vereerd werd.

¹⁷⁵ I.Pan 20.

¹⁷⁶ I.Pan 22.

¹⁷⁷ SIDEBOTHAM, *The Red Land*, 137.

¹⁷⁸ BERNARD, *De Koptos à Kosseir*, Leiden, 1972, nr. 19.

¹⁷⁹ CUVIGNY, 'Le crépuscule d'un dieu. Le déclin du culte de Pan dans le désert Oriental', *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale*, Vol. 97 (1997), 139-147, 139; O. Claud. 255-264, 268, 270, 272, 273.

¹⁸⁰ BINGEN, *Mons Claudianus Ostraca*, Vol. 2, 67, O. Claud. 258, 261, 263, 264, 270; O.Claud.inv. 4440, 5899.

Pan

Een derde opmerkelijk populaire god in de Oostelijke Woestijn is Pan, de Egyptische Min. Deze god werd gezien als beschermer van reizigers en als symbool van vruchtbaarheid ten midden van de woestijn.¹⁸¹ Hij treedt vaak op samen met Isis en Harpocrates. Pan werd vereerd op verschillende plaatsen verspreid over de Oostelijke Woestijn, meestal in erg kleine heiligdommen of naast andere goden in grotere tempels.¹⁸² Ook onder soldaten was Pan populair. Zo richtte bij Ouadi Semna tribuun Juventius Rufus, samen met Tholémaios, curator in het Romeinse leger, een heiligdom op ter ere van Pan.¹⁸³ In het paneion, het heiligdom van Pan, in Ouadi Hammamat, zijn dan weer verschillende dedicaties teruggevonden die met zekerheid van militairen afkomstig zijn, zowel van officieren als gewone soldaten.¹⁸⁴ Het gaat daarbij onder andere over hulpsoldaten van de eenheid cohors I Flavia Ciliciorum, die ook in Mons Claudianus gelegerd waren. Dit paneion was opgericht in een zeer Egyptische stijl, inclusief hiërogliefen waarvan één van de makers, Herakleides, bekend is dankzij een graffito.¹⁸⁵ De dedicaties, zelf meestal in het Grieks opgesteld, bevonden zich hier in een zeer Egyptisch milieu. Mogelijk was er ook in Mons Claudianus een paneion. O.Claud.inv. 1538 heeft het immers over de verdeling van water, onder andere aan de 'priester van het paneion'.¹⁸⁶

Terwijl Pan vaak voorkomt in graffiti, zo merkt Bülow-Jacobsen op, vermeldde men hem zelden in privé-brieven.¹⁸⁷ Hij komt éénmaal voor in Mons Claudianus en ook uit de praesidia zijn er slechts enkele attestaties van Pan tot ons gekomen. Cuvigny opperde de theorie dat de verering van Pan, die aanvankelijk populair was bij de soldaten, in de praesidia uiteindelijk plaats moest maken ten voordele van de verering van plaatselijke beschermgoden.¹⁸⁸ Volgens haar kaderde de verering van Pan in de gebruikelijke assimilatie van vreemde goden door Romeinse soldaten, om op die manier veiligheid te garanderen. De soldaten namen dan de Egyptische god Min over in de Grieks-Romeinse vorm Pan-Faunus. Pan moest de verschillende reizigers in de ongetemde woestijn beschermen, vandaar de verschillende Paneia langs de weg. Wanneer de ongetemde woestijn uiteindelijk door het netwerk van postjes een deel van zijn ongetemde karakter verloor, boette ook Pan aan belang in. De plaatselijke beschermgoden van de praesidia, veelal Grieks van naam, namen dan diens rol over. Toch bleven de

¹⁸¹ BERNARD, A, *Pan du Désert*, Leiden, 1977, 271.

¹⁸² BERNARD, *Pan du Désert*, 69.

¹⁸³ I.Pan 51.

¹⁸⁴ BERNARD, *De Koptos à Kosseir*, nr. 39, 40, 41, 42, 50, 52, 56, 60, 62, 63, 64, 77, 92.

¹⁸⁵ BERNARD, *De Koptos à Kosseir*, 89.

¹⁸⁶ CUVIGNY, *Le déclin du culte de Pan dans le désert Oriental*, 143.

¹⁸⁷ BRUN, J-P., ea., *L'armée dans le désert Oriental d'Égypte: Praesidia du désert de Bérénice*, CUVIGNY, H. (ed.), Cairo, 2003, 53.

¹⁸⁸ CUVIGNY, *Le déclin du culte de Pan dans le désert Oriental*, 139-147; BINGEN, *Mons Claudianus Ostraca*, Vol. 2, 67-68.

soldaten graffiti aanbrengen in de verschillende Paneia doorheen de Oostelijke Woestijn, tot zeker nog in de derde eeuw.

Grieks-Romeinse goden

De plaatselijke beschermgoden leiden ons tot een nieuwe vraag: in welke mate vereerden de soldaten, naast Egyptische, ook Grieks-Romeinse goden in de Oostelijke Woestijn? Griekse goden kwamen in elk geval voor als beschermgoden van de verschillende fortjes en plaatsen. Zo blijkt Athena, erg populair onder de soldaten in de Oostelijke Woestijn, de schutsgodin geweest te zijn van Persou, een steengroeve met bijhorende nederzetting en militaire aanwezigheid.¹⁸⁹ Athena vindt men ook terug in proskynemata. De goden Castor en Pollux kunnen dan weer de beschermgoden geweest zijn van Didymoi, zo blijkt uit twee brieven en een afbeelding uit Didymoi die waarschijnlijk een van de Dioscuren voorstelt.¹⁹⁰ Ook Apollo verschijnt in één ostracon, uit Krokodilo, maar of Apollo daarom ook de beschermgod was van het fort is niet met zekerheid te zeggen.¹⁹¹ Als namen voor de postjes in de woestijn komen godennamen voor als Apollo, Aphrodite, Hera, Roma, Dyonisos en Mithras: maar het betreft hier, althans voor de steengroeven, ook meer Egyptische goden als Serapis, Anubis en Harpokrates.¹⁹² Het is niet ondenkbaar dat in deze plaatsen de desbetreffende goden als schutsgoden werden vereerd, gezien het belang van dergelijke plaatselijke beschermgoden. In de kleinere steengroeven, waar de militaire aanwezigheid veel minder was, kunnen deze beschermgoden dus Egyptisch van aard geweest zijn.

Een variant op de lokale beschermgoden is de verering van de plaatselijke 'Tyche'. Deze Tyche kan net zoals in Dura Europos vereenzelvigd worden met de Fortuna of Genius van een plaats. De 'Tyche van de praesidia' is 11 keer geattesteerd in Mons Claudianus, maar verschijnt pas ten tijde van de Antonijnen, wat doet vermoeden dat de cultus pas dan ingang vond.¹⁹³ Ook in Raima werd de Tyche vereerd, alwaar ze volgens Bingen misschien vereenzelvigd was met Isis.¹⁹⁴ Verder komt ook de Tyche Porphoritou voor in O.Claud. 302 en O.Claud.inv. 5427 en daarnaast werden proskynemata aan de plaatselijke Tyche gericht in de verschillende fortjes. De Tyche van Mons Claudianus werd voornamelijk door de niet-soldaten regelmatig aanroepen.¹⁹⁵ Zoals reeds vermeld, schrijft Speidel over de cultus van de Genius bij militairen. Daarbij heeft hij het onder andere over de verering van de Genius of Tyche

¹⁸⁹ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 52; O. Guéraud 34.

¹⁹⁰ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 53, K670; CUVIGNY, Didymoi, Vol. 1, 51.

¹⁹¹ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 52, K472.

¹⁹² BINGEN, Mons Claudianus Ostraca, Vol. 4, O. Claud. 634, 367, 640, 780, 807, 646, 635, 656.

¹⁹³ BINGEN, Mons Claudianus Ostraca, Vol. 2, 66.

¹⁹⁴ BINGEN, Mons Claudianus Ostraca, Vol. 2, 66; O. Claud. 278, 274.

¹⁹⁵ O.Claud. 849, 850, 853, 857, 858, 859.

van een praesidium.¹⁹⁶ Als we ervan uitgaan dat de Tyche van de Oostelijke Woestijn dus overeenkomt met de militaire Genius, kunnen we dus stellen dat onder de Antonijnen een duidelijk militair-Romeinse godheid, weliswaar met een Griekse naam, ingang vond bij de militairen in de Oostelijke Woestijn. De plaatselijke burgers namen deze cultus over.

Bij het vereren van Grieks-Romeinse goden werd bijna steeds voor de Griekse naam gekozen. Een uitzondering hierop vormt de dedicatie van Servius Sulpicius Serenus aan Jupiter.¹⁹⁷ Het betreft hier een tweetalige inscriptie, in het Grieks en Latijn, maar enkel de Latijnse vorm van de god Jupiter komt voor. Serenus richtte de inscriptie op na een overwinning op de 'ariophagen', plaatselijke 'barbaren'. Serenus is gekend van een inscriptie op de fameuze Memnonbeelden en uit dat opschrift weten we dat hij prefect was van de ala Vocontiorum.¹⁹⁸ In Mons Claudianus verschijnen verder in een reeks documenten enkele Romeinse godsnamen, met name wachtroosters met bijhorende wachtwoorden, geschreven in het Grieks.¹⁹⁹ Het gaat daarbij om begrippen als spoliis, pietatis, pax, victor; maar ook enkele godennamen zoals Concordia, Fortuna, Mars, Minerva, Vesta en de 'Salutis imperator'. Gelijkaardige wachtwoorden werden aangetroffen in het praesidium Krokodilo.²⁰⁰ Daarbij ging het over de goden Minerva, Salus, Jupiter, Pax, Neptunus en wellicht Venus of Vesta. Opvallend genoeg lijken de wachtwoorden met de Romeinse namen uit Mons Claudianus niet bedoeld te zijn geweest voor de soldaten zelf. De wachten in kwestie waren wellicht burgers. Uiteraard is de oorsprong van de wachtwoorden wel te zoeken bij het leger, maar blijkbaar kwamen ook niet-militairen op deze manier toch in contact met klassiek-Latijnse godennamen. Of deze goden in deze hoedanigheid ook effectief vereerd werden, is moeilijk te zeggen. Het is evengoed mogelijk dat het hier louter om een laagje Romeins vernis gaat, dat wel paste in een Romeins-militaire context.

De cultus van enkele Grieks-Romeinse goden blijkt ook uit materiële resten. Zo werd in Krokodilo een afbeelding van Zeus Amon teruggevonden, maar ook een figurine die Athene afbeeldde.²⁰¹ In Didymoi verschenen dan weer afbeeldingen van de Dioscuren en Demeter.

Een laatste belangrijke cultus was die van de keizer. Zoals reeds gezien was één van de wachtwoorden in Mons Claudianus het 'salutis imperator'. Bidden voor het heil van de keizer lijkt zeer courant te zijn geweest in de Oostelijke Woestijn. Zo wijdde de centurio van het legioen XV Apollinaris in Mons

¹⁹⁶ SPEIDEL, *The Cult of the Genii in the Roman Army*.

¹⁹⁷ I. Pan 87.

¹⁹⁸ BERNARD, *Pan du désert*, 263.

¹⁹⁹ O.Claud. 309-336.

²⁰⁰ O.Krok. 121-128.

²⁰¹ CUVIGNY, *Praesidia du désert de Bérénice*, 590, 597.

Claudianus een dedicatie op aan het heil van keizer Trajanus.²⁰² Trajanus werd ook vereerd in Mons Porphyrites, onder andere in het opschrift dat de oprichting van het Isis-heiligdom door een decurio herdenkt.²⁰³ Caracalla werd anderzijds, zoals reeds vermeld, geëerd door een soldaat in Berenice. Ook dedicaties gericht aan keizer Hadrianus komen meermaals voor, onder andere in de twee opschriften die de oprichting van de Serapis-tempels herdenken in Mons Claudianus en Porphyrites. Waarschijnlijk werd de keizer mee vereerd in deze tempels.

Ook niet-soldaten richten dedicaties op aan de keizer, bijvoorbeeld de architect in Mons Claudianus in Pan 38. Hij richt daarbij een opschrift aan Zeus Helios en de Tyche van keizer Trajanus. In de Serapis-tempel van Berenice werden afbeeldingen teruggevonden van keizer Tiberius, Marcus Aurelius en Lucius Verus. Net als in de Serapis-tempels van Mons Claudianus en Porphyrites werden de keizers hier naast Serapis vereerd, weliswaar in dit geval in een niet-militaire context.²⁰⁴

Ongetwijfeld werden de keizers ook vereerd in de heiligdommen van de verschillende praesidia. De ruiter Dida richtte zo in El Mouèh, in de buurt van een praesidium een dedicatie op aan de keizer, in het Latijn.²⁰⁵ Reddé gaat ervan uit dat in de praesidia wel degelijk militaire heiligdommen aanwezig waren, de zogenaamde 'aedes'. Hij verwijst daarvoor naar voorbeelden uit andere grensprovincies van het Rijk, maar ook naar archeologische resten uit de Oostelijke Woestijn.²⁰⁶ Zo bezat een fort nabij Mons Porphyrites, Umm Balad, een gebouw dat haast zeker een dergelijk heiligdom moet zijn geweest.²⁰⁷ Ook Didymoi lijkt over een militair heiligdom beschikt te hebben. In deze aedes werden wellicht naast de standaarden en eventuele andere goden de keizers vereerd, zo toont Reddé aan. In het heiligdom van Didymoi lijkt Serapis de voornaamste god te zijn geweest. Als Reddé gelijk heeft, werd in Didymoi de keizer vereerd naast Serapis, iets wat blijkbaar vrij courant gebeurde, zoals ook reeds gezien bij Mons Claudianus, Porphyrites en Berenice.

²⁰² I.Pan 39.

²⁰³ I.Pan 20.

²⁰⁴ SIDEBOTHAM, *the Red Land*, 136.

²⁰⁵ BERNARD, *De Koptos à Kosseir*, nr. 19.

²⁰⁶ REDDÉ, M., 'Réflexions critiques sur les chapelles militaires (aedes principiorum)', *Journal of Roman Archeology*, Vol. 17 (2004), 442-462.

²⁰⁷ REDDÉ, 'Réflexions critiques sur les chapelles militaires', 445.

Conclusie

Zowel soldaten als burgers lijken enkele van oorsprong Egyptische, maar geromaniseerde en gehelleniseerde goden te hebben vereerd. Vooral Serapis was erg populair, in de hoedanigheid van Zeus Helios. In Mons Claudianus en Porphyrtes waren het dan ook militairen die verantwoordelijk waren voor de oprichting van de tempels. Daarnaast werd Serapis waarschijnlijk ook in de militaire heiligdommen in de praesidia vereerd. De cultus van Isis speelde een gelijkaardige, hoewel minder grote rol. Bij de cultus van Pan ligt het anders. Pan werd in een zeer Egyptische hoedanigheid vereerd doorheen de gehele woestijn, ook door Romeinse soldaten. Het lijkt er op dat Pan's cultus op de bewoonde plaatsen, zoals de praesidia en de kampen bij de steengroeven werd verdrongen door meer populaire vergriekste Egyptische en Griekse goden. Plaatselijke beschermgoden wonnen aan belang. Vanaf de Antonijnen nam ook de cultus van de plaatselijke Tyche meer en meer deze rol over. Deze laatste had wellicht een sterk Romeins-militair karakter, maar werd ook door de civiele bevolking overgenomen. De cultus van een geromaniseerde Egyptische godheid moest dus plaats maken voor de verering van Grieks-Romeinse goden, waarna uiteindelijk de cultus van de Romeinse Tyche ingang vond.

2.2.3 Materiële uitingen

In tegenstelling tot Dura Europos vormde de Oostelijke Woestijn geen plek waar soldaten voor een lange tijd woonachtig waren. Soldaten bleven doorgaans slechts voor enkele maanden gestationeerd op dezelfde plaats. Er zijn dan ook veel minder dan in Dura persoonlijke materiële resten te vinden, aangezien de soldaten hun spullen terug meenamen bij hun vertrek uit de postjes. Ze hadden ook minder de neiging zich de plaats van stationering eigen te maken, aangezien ze na enkele maanden toch weer zouden vertrekken. Bovendien is in Dura veel bewaard omdat een plotselinge belegering en inname van de stad een einde maakte aan de bewoning van de plek, waardoor materiële resten er min of meer onaangeroerd bleven liggen. Toch zijn er ook in de Oostelijke Woestijn enkele materiële resten die duiden op een uiting van Romanitas.

Zoals reeds vermeld, bevond zich in Mons Porphyrtes en Claudianus een Serapis-tempel die een typisch Romeins-hellenistisch uiterlijk had, gebouwd door Romeinen in de tweede eeuw na Chr. Hier werd bewust voor dit Romeins-hellenistisch karakter gekozen, in contrast met bijvoorbeeld de Serapis-tempel van Berenice met zijn meer plaatselijk karakter. Wellicht had dit te maken met het meer militaire karakter van deze twee tempels. Een typisch element van Romanitas is net als in Dura de Romeinse badcultuur. Zowel in Mons Claudianus, Porphyrtes als in verschillende praesidia (o.a.

Fawâkhîr, Maximianon, Didymoi) treffen we baden in Romeinse stijl aan.²⁰⁸ In Didymoi bevond zich, zoals reeds vermeld een militair heiligdom in Romeinse stijl. De vereerde god in dit heiligdom was naar alle waarschijnlijkheid een sterk geromaniseerde versie van Serapis, zoals op te maken valt uit sterk hellenistisch-Romeins getinte beeltenissen van de god, gevonden bij het heiligdom. Enkele afbeeldingen uit Didymoi beelden ook militaire personen of godheden af. Deze kunnen zoals gezegd de Dioscuren, waarschijnlijk de patroongoden van Didymoi, voorstellen. In elk geval zijn de afbeeldingen zeer typisch Romeins van stijl. Ook een teruggevonden afbeelding van Demeter en Serapis doet erg klassiek-Romeins aan.

Bij opgravingen in Krokodilo kwamen delen van een wapenrusting naar boven. Een klein medaillon werd daarbij teruggevonden, versierd met het hoofd van Jupiter Amon.²⁰⁹ Misschien was dit versiersel deel van de 'cingulum'. Dit was een versierde militaire riem die de nadruk moest leggen op het militaire statuut van de drager. Dit was dus de plek bij uitstek voor Romeins-getinte afbeeldingen. Ook een afbeelding van Athena en een sater werden hier aangetroffen.²¹⁰

Het meest interessant zijn toch de beschilderde ostraca uit Didymoi. Een van deze schilderijen beeldt een erg Egyptisch uitzijnde Pan af.²¹¹ Veel Romeinser is de stilistisch mooie afbeelding van een gladiator. Het betreft een 'scutatus', een gladiator met een groot legionairsschild, afgebeeld met zwaard, helm en beenbeschermers.²¹² De afbeelding is zeer opvallend, aangezien er geen sluitend bewijs is voor de aanwezigheid van gladiatoren in de Oostelijke Woestijn. De gladiator kan gezien worden als een typische uiting van de Romanitas. Blijkbaar was een soldaat gelegerd in Didymoi voldoende vertrouwd met dit type gladiator om hem zeer waarheidsgetrouw af te beelden. Daarbij valt het op dat het gekozen type gladiator, erg gelijk op de uitgeruste Romeinse soldaten. Het Romeinse karakter van deze afbeelding is dus wel duidelijk. Stilistisch minder geslaagd is een afbeelding op een ostracon van een paard met een Romeinse ruiter met enkele onderscheidingen aangebracht op zijn kuras.²¹³ De tekenaar was duidelijk trots op zijn statuut en zijn behaalde onderscheidingen.

Ook in Mons Claudianus werden tekeningen van gladiatoren aangebracht op ostraca. Het betreft daar een afbeelding van een 'retiarius', een gladiator die vecht met net en drietand, en een 'venator', jager, in het bijzijn van een wild dier.²¹⁴ Opvallend genoeg zijn de twee gladiatoren die we zijn tegengekomen

²⁰⁸ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 106; Didymoi, Vol. 1, p 24.

²⁰⁹ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 590.

²¹⁰ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 596-597.

²¹¹ O.Did. 474.

²¹² O.Did. 477.

²¹³ O.Did. 478.

²¹⁴ MAXFIELD, Survey and Excavation Mons Claudianus, Vol. 2, 303.

in de Oostelijke Woestijn, de scutatus en retiarius, dezelfde types als diegene afgebeeld op de graffito in Dura Europos. Misschien waren dit twee types die populair waren onder militairen.

In Mons Claudianus werd verder op een potscherf een afbeelding van een ruiter teruggevonden, wederom in klassiek-Romeinse uitrusting.²¹⁵ Een opvallende vondst uit Mons Claudianus is een variant op de bekende Laocoöngroep, uitgehouwen uit een kleine steen.²¹⁶ Of deze Romeins-hellenistische afbeeldingen ook effectief afkomstig waren van soldaten, is niet met zekerheid te zeggen, maar het militaire karakter van de gladiatoren en de ruiters doet dit in elk geval wel vermoeden.

Na de dood

Op welke manier iemand wenst herinnerd te worden, is interessant voor het bepalen van de identiteit die de persoon in kwestie heeft aangenomen. Voor de Oostelijke Woestijn is echter zeer weinig funerair materiaal van soldaten bewaard gebleven. Uit Mons Claudianus hebben we, zoals reeds geschreven, de grafsteen van soldaat Luconius.²¹⁷ Deze werd uitdrukkelijk in het Latijn opgesteld en het statuut van Luconius als soldaat werd vermeld. De meeste soldaten echter die in de Oostelijke Woestijn dienden, stierven niet aldaar of werden daar in elk geval zelden begraven. De diensttijd in de postjes duurde er maar enkele maanden, waardoor de kans dat een soldaat juist dan stierf niet zo groot was. Daarbij blijkt uit een document uit Koptos, het zogenaamde 'Koptos-tarief', dat verder in de paper zal besproken worden, dat er een trafiek bestond van doodskisten die in en uit de woestijn vertrokken.²¹⁸ Enkele overledenen werden dus naar de Nijl getransporteerd, van waaruit ze verder naar hun thuisstad konden worden gebracht. Sidebotham schrijft dat de tocht naar de Nijl erg kostelijk was en dus enkel zij die het zich konden veroorloven op deze manier verplaatst werden.²¹⁹ Soldaten hadden echter meer dan de gemiddelde arbeider de middelen om een dergelijke tocht te bekostigen.

De zogenaamde Fayumportretten, sarcofaagbeschilderingen in een zeer hellenistische-Romeinse stijl, behoren vaak toe aan soldaten. Vele van deze soldatenportretten kwamen uit de steden van de Fayum. In deze steden waren wel degelijk militaire gemeenschappen. Zo blijkt uit een brief van een soldaat uit de grenspost Pselkis, aan de Nijl, dat een deel van soldaat zijn familie in Karanis, in de Fayum verbleef.²²⁰ De soldaat in kwestie bleef contact houden met zijn familie en vele andere relaties aldaar en had duidelijk de intentie naar de Fayum terug te keren. Ook enkele soldaten uit de ostraca uit Mons

²¹⁵ MAXFIELD, *Survey and Excavation Mons Claudianus*, Vol. 2, 302.

²¹⁶ MAXFIELD, *Survey and Excavation Mons Claudianus*, Vol. 2, 285.

²¹⁷ I.Pan 47.

²¹⁸ I.Portes 67.

²¹⁹ SIDEBOTHAM, *The Red Land*, 197.

²²⁰ P.Mich. III 203.

Claudianus, O.Claud. 137 en 138, lijken wortels te hebben gehad in Karanis. Wellicht kwamen dus ook andere soldaten die dienden in de Oostelijke Woestijn uit de Fayum of omstreken. Karanis was een stad met een groot aandeel Romeinse burgers, van wie het burgerschap waarschijnlijk te danken was aan de dienst als soldaat van enkele bewoners, zo stelt Alston.²²¹ We kunnen er dus van uitgaan dat heel wat soldaten die dienden in Egypte en ook in de Oostelijke Woestijn, wortels hadden in Karanis en bij uitbreiding in de Fayum. De portretten zijn daarbij erg bruikbaar omdat ze meestal dateren uit de tweede of vroege derde eeuw, de periode die deze paper behandelt.

Wanneer we de portretten van soldaten bekijken, vallen enkele zaken op. De soldaten kiezen er duidelijk voor zich als militair af te beelden. Net als bij het 'Terentius fresco' worden ze afgebeeld met mantel, speld en zwaardgordel. Ook het kapsel, is duidelijk gemodelleerd naar dat van de regerende keizer. De soldaten kozen er expliciet voor zich als militair-Romein af te beelden, maar bleven wel gebruik maken van de plaatselijke funeraire praktijken. De vraag blijft uiteraard of dit een gangbare praktijk was voor Romeinse soldaten in heel Egypte.

Conclusie

De Romeinse soldaten in de postjes van de Oostelijke Woestijn blijken op materieel vlak wel degelijk Romeinse invloeden te vertonen. Bij het afbeelden van hun goden, klassiek of Egyptisch, kozen ze voor een klassieke stijl en uitvoering. Ze kozen voor afbeeldingen van gladiatoren en ruiters in klassieke stijl en ook de badcultuur ontbrak niet. Mogelijk kozen de soldaten die dienden in de Oostelijke Woestijn ervoor zich na de dood te portretteren als Romeins soldaat, zoals Gaius Luconius in Mons Claudianus of zoals de soldaten in de Fayumportretten. Helaas is het bronnenmateriaal toch wat beperkt om er duidelijke conclusies uit te trekken. Toch kunnen we voorzichtig stellen dat de soldaten wel degelijk in kleinere of grotere mate, de Romeinse materiële cultuur omarmden.

2.3 Band met de bevolking

Zowel in de steengroeven als in de praesidia leefden naast militairen ook niet-soldaten. De vraag stelt zich in hoeverre de soldaten samenwerkten en samenleefden met deze civiele bevolking, die in de steengroeven vooral uit arbeiders bestond. Twee categorieën worden onderscheiden: de 'pagani', mensen die in dienst waren genomen om in de steengroeven te werken; en de zogenaamde 'familia caesaris', wellicht vaak vrijgelatenen en slaven, maar ook vrijgeboren personen die rechtstreeks in

²²¹ ALSTON, *Soldier and Society in Roman Egypt*, 123.

dienst stonden van de keizer en zijn belangen in de praesidia en de steengroeven beheerden. Naast arbeiders waren er ook andere burgers zoals handelaars, prostituees, waterdragers, ambachtslieden of gewoon familieleden.²²² De familie van de pagani bleef ogenschijnlijk eerder thuis en is dus niet echt aanwezig in de woestijn. Daarnaast verbleven vele familieleden in Kaine, een stadje aan de Nijl.²²³ Van hieruit konden ze zo nu en dan toch contact houden met de arbeiders in de steengroeven. Voor soldaten lag dit anders. Zij namen vaker familieleden met zich mee en hadden ook uitgebreide contacten met de verschillende andere postjes.

Een belangrijk document dat wijst op de aanwezigheid van familieleden, is het zogenaamde 'Koptostarief'. Deze tekst op een stele uit 90 na Chr. geeft weer hoeveel belasting de verschillende reizigers moeten betalen die passeren langs Koptos. Aangezien een groot deel van de bevolking in de Oostelijke Woestijn door Koptos kwam, is dit tarief een handig hulpinstrument om te onderzoeken welke mensen een tocht ondernamen naar de postjes in de woestijn.

ἐξ ἐπιταγῆς Μ[ετ]τίου [Ρού]φ[ου, ἐπάρχου Αἰγύπτου], ὅσα δεῖ τοὺς μισθωτὰς τοῦ ἐν Κόπτωι ὑπολείπτοντος τῆι ἀραβαρχία ἀποστολίου πράσσειν κατὰ τὸν γνώμονα τῆδε τῆσθῆλι ἐνκεχάρακται διὰ Λουκίου Ἀντιστίου Ἀσιατικοῦ, ἐπάρχου ὄρους Βερενεΐκης

κυβερνήτου Ἐρυθραικοῦ δραχμὰς ὀκτώι,

πρωρέως δραχμὰς δέκα,

[φυλ]άκου δραχμὰς δέκα,

[να]ύτου δραχμὰς πέντε,

[θερα]πέυτου ναυπηγοῦ δραχμὰς [πέ]ντε,

χειροτέχνου δραχμὰς ὀκτώι,

γυναικῶν πρὸς ἐταιρισμὸν δραχμὰς ἑκατὸν ὀκτώι,

<γ>υναικῶν εἰσπλεουσῶν δραχμὰς εἴκοσι,

γυναικῶν στρατιωτῶν δραχμὰς εἴκοσι,

²²² CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 370-395.

²²³ CUVIGNY, 'Kainè, ville nouvelle: Une expérience de regroupement familial au IIe s.è. chr.', *Life on the Fringe*, O.E., KAPER (ed.), Leiden, 1998, 87-94.

πιττακίου καμήλων όβολόν ένα,
σφραγισμοῦ πιττακίου όβολούς δύο,
πορείας έξερχομένης έκάστου
πιττακίου τοῦ άνδρός άναβαίνοντος δραχμήν μίαν,
γυναικῶν πασῶν άνα(βαινουσῶν) δραχμάς τέσσαρας,
ᾠνου όβολούς δύο,
άμάξης έχούσης τετράγωνον δραχμάς τέσσαρες,
ίστοῦ δραχμάς εἴκοσι,
κέρατος δραχμάς τέσσαρες,
ταφῆς άναφερομένης καί καταφερομένης δραχμήν μίαν τετρώβολον·
(ἔτους) θ' Αὐτοκράτορος Καί[σαρ]ος [Δομιτιανοῦ] Σεβαστοῦ [Γερμαν(ικοῦ)], Παχῶν ιε'.

Door het bevel van Mettius Rufus, prefect van Egypte, over hetgeen de belastinginners moeten heffen voor de passage door Koptos, te betalen aan de administratie van de douane volgens het tarief, is het gegraveerd op de stele door de zorgen van Lucius Antistius Asiaticus, prefect van de Montis Berenicis.

Voor een zeevaarder van de Rode Zee: 8 drachmen

Voor een stuurman: 10 drachmen

Voor een bewaker: 10 drachmen

Voor een matroos: 5 drachmen

Voor een scheepswerker: 5 drachmen

Voor een werkman: 8 drachmen

Voor meisjes van plezier: 108 drachmen

Voor vrouwen die met de boot komen: 20 drachmen

Voor vrouwen van soldaten: 20 drachmen

De belasting van een dromedaris: 1 obool

Voor een zegel van een ticket: 2 obolen

Wanneer een karavaan vertrekt, voor elk ticket van een man die meegaat: 1 drachme

Voor elke vrouw die meegaat: 4 drachmen

Voor een ezel: 2 obolen

Voor een overdekte kar: 4 drachmen

Voor een mast: 20 drachmen

Voor een ra: 4 drachmen

Voor een doodskist: 1 drachme, 4 obolen

In het jaar 9 van Caesar Domitianus Augustus Germanicus, de 15e dag van de maand Pachôn.²²⁴

Deze tekst bevat enkele interessante elementen. Logischerwijs maakten vele mensen die via Koptos richting Rode Zee trokken deel uit van allerhande transporten, waren ze nautisch personeel, of werkten ze als arbeider, wellicht in één van de steengroeven. Soldaten worden niet vermeld, waarschijnlijk omdat zij geen taks moeten betalen. Het interessantste element is toch de vermelding van vrouwen. Blijkbaar zijn er vier categorieën vrouwen: zij die met de boot komen, misschien de vrouwen van de havenarbeiders; zij die met de karavaan meereizen; prostituees; en tenslotte vrouwen van soldaten. De soldaten gingen dus wel degelijk relaties aan en brachten deze soms mee naar hun plaats van kazernering. Voor de soldaten die geen vrouw meebrachten waren blijkbaar prostituees beschikbaar, waarop er een enorme taks betaald moest worden. Cuvigny rekende uit dat één prostituee gemiddeld voor 60 drachmen per maand werd verhuurd.²²⁵ De taks van 104 drachmen is in die optiek een hoog bedrag. Bijgevolg zullen de prostituees voor een lange tijd in de woestijn verbleven hebben, om zo de taks zo veel mogelijk te vermijden.

Dat vrouwen meereisden met hun militaire mannen, blijkt ook uit de verschillende vrijgeleiden uit onder andere Mons Claudianus, waarin aan douanepostjes werd gevraagd bepaalde personen door te laten. Zowel vrouwen als kinderen kregen via de brieven toestemming langs de controlepostjes te passeren. In O. Claud. 51 gaat het om een man en een vrouw, in O. Claud. 58 een vrouw en twee kinderen, en in O. Claud. 79 enkele vrouwen, waarschijnlijk echtgenotes van soldaten. Ook andere

²²⁴ A., BERNARD, *Les portes du désert*, Parijs, 1984, 199-210.

²²⁵ BERNARD, *De Koptos à Kosseir*, 187.

familieleden reisden mee. Vrouwen en kinderen, samen met andere burgers, verbleven waarschijnlijk binnen de muren van de praesidia bij de soldaten, zo blijkt uit de ostraca. In O. Krok. 87 wordt vermeld dat bij een aanval op een fort enkele vrouwen en kinderen ten prooi vielen aan barbaren, wat doet vermoeden dat zij zich niet binnen de muren van het praesidium bevonden. Misschien verbleef een deel van de civiele bevolking dus buiten de muren van het praesidium. Uit brieven van burgers blijkt echter wel dat enkele burgers huizen bezaten binnen het praesidium. Wellicht was de controle op de strikte navolging van militaire discipline minder groot in deze afgelegen postjes, waardoor burgers werden toegelaten in de praesidia te verblijven. Het aantal vrouwen dat ook effectief naar de woestijn meereisde, was waarschijnlijk eerder een minderheid. De meeste praesidia bestonden dan ook uit een zeer mannelijke bevolking. Prostitutie zorgde voor een vrouwelijk element in deze afgelegen postjes en er ontstonden ook effectief innige relaties tussen deze meisjes en bepaalde soldaten. In het verlengde hiervan is het dus niet moeilijk voor te stellen dat op plaatsen als Mons Claudianus, waar veel meer mensen leefden en, hoewel in beperkte mate, ook meer vrouwen, soldaten relaties aangingen met de plaatselijke vrouwen. De aanwezigheid van kinderen en vrouwen blijkt uit archeologische resten, maar eveneens uit de teruggevonden brieven.

2.3.1 Prostitutie

In een stedelijke omgeving met een grote aanwezigheid van militairen is prostitutie te verwachten. In de Oostelijke Woestijn zitten we echter met een heel andere situatie. Hier betreft het zeer kleine militaire gemeenschappen, die erg afgelegen liggen. Toch had ook hier prostitutie een vruchtbare voedingsbodem aangezien het om kleine, bijna uitsluitend uit mannen bestaande gemeenschappen gaat, voor wie er weinig manieren van tijdsbesteding voorhanden waren. En inderdaad, prostitutie komt ook voor in de kleine fortjes van de woestijn. Het befaamde 'Tarief van Koptos' maakt immers melding van prostituees, die veel meer moeten betalen dan gewone reizigers.²²⁶ Daarnaast is prostitutie geattesteerd in enkele documenten uit Krokodilo en Didymoi. Hieruit maakte Cuvigny op dat de prostituees werden gehuurd voor een maand door het hele fort, waarbij eenmalig een som werd betaald.²²⁷ Die ging naar de 'pooier' die in de verschillende postjes vertegenwoordigers had. De meisjes werden blijkbaar steeds per twee verhuurd, wellicht zodat ze toch enig vrouwelijk gezelschap hadden in die uiterst mannelijke gemeenschap, zo stelt Cuvigny.²²⁸ Deze prostituees trokken dan van fort tot fort. In Mons Claudianus werd ook aan prostitutie gedaan, maar niet doormiddel van hetzelfde systeem. Wellicht komt dit doordat het cliënteel uit de gemeenschap van militairen, en misschien ook

²²⁶ I.Porter 67.

²²⁷ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 187.

²²⁸ BERNARD, De Koptos à Kosseir, 388.

van burgers, veel groter was. Waar in de fortjes meisjes gezamenlijk konden worden ingehuurd door een 15-tal soldaten was dit niet mogelijk in Mons Claudianus. Daar zal het systeem eerder op dat van Dura geleken hebben.

2.3.2 Familiale banden

Zoals al gebleken is, verbleven ook vrouwen en kinderen in de nabijheid van de kampen. In dit deel zal dieper ingegaan worden op de familierelaties die met de soldaten in de Oostelijke Woestijn verbleven. Welke meer intieme banden gingen de soldaten aan met de niet-militaire bevolking? Antwoorden hierop kunnen gevonden worden in de vele persoonlijke brieven uit Mons Claudianus en de praesidia.

De Valerii

In Mons Claudianus werden enkele brieven teruggevonden die uitgingen van enkele broers, allen soldaten met de nomen gentilicium 'Valerius'.

O.Claud. 137

Οὐ<α>λέρ<ε>ιος Παλμᾶς

Οὐ<α>λερ<ε>ίω Λόγ<γ>ω τῶ ἀδελφῶ

πλε<ῖ>στα

χαίριν

θέλω σε γνοῦνε ὅτει

ἤρκέν μου Δειωκλῆς τὸν

χαλκόν μου , στατῆρες

δεκαεπτὰ , καὶ τὴν

ἀκόνην

εἰ δύνῃ , πειάσε

Φουρειον

τὴν ἀκόνην

ἀκαιρέως

ὡς ἔρχομε καὶ

κρεινῶ μετ' αὐτοῦ .

οὐδεις γὰρ εἰσ<σ>ῆλθεν

ἢ μὴ αὐτός . καὶ ἐγὼ

ἐγερθεὶς πρωεὶ

ζητήσας
καὶ οὐχ εὔρον .
οὐδεὶς
μοι κομειᾶτον
ἔδωκεν ὡς
εὐκερείαν
σχῶ . ἄσπασε
ἀδελφήν
σου . ἀσ{σ}πάζετε
Μάξιμος .

Valerius Palmas aan Valerius Longus, zijn broer, zeer veel groeten. Ik wil dat je weet dat Diocles mijn geld heeft ontvangen, 17 staters en de slijpsteen. Als je kan, zet de slijpsteen geheel op de rekening van Furius tot ik kom en ik het zal regelen met hem. Want niemand is aangekomen, behalve hem (of mijzelf?). En ik ben vroeg opgestaan en zocht maar vond hem niet. Niemand heeft mij verlof gegeven zodat ik de opportuniteit heb. Groet je zuster.

*Maximus zend je zijn groeten.*²²⁹

Deze brief uit Mons Claudianus gaat uit van Valerius Palmas aan Valerius Longus. Die laatste was wellicht een ruiter tijdens de vroege tweede eeuw uit de ala Apriana, gekend uit een papyrus, BGU I. 69. Zijn broer, Valerius Palmas is verder ook gekend uit O.Claud. 138. Aangezien Palmas wacht op verlof was hij wellicht soldaat, net als zijn broer. Blijkbaar deed Palmas zaken met een zekere Diocles en Furius. Of het om militairen gaat, is niet duidelijk. Waarschijnlijk is Maximus, de broer van Longus en Palmas, wel militair. Palmas vraagt Longus zijn zus te groeten, die mogelijk ook zijn eigen zus is, indien Palmas en Longus effectief broers zijn. Volgens Maxfield betrof het hier eerder Valerius Longus' echtgenote.²³⁰ De term 'broer' hoeft niet persé op biologisch verwantschap te duiden en de term 'zuster' kan evengoed slaan op een echtgenote.²³¹ Het feit dat beide soldaten dezelfde nomen gentilicium dragen, kan er op duiden dat ze wel degelijk familie zijn. Of het nu Longus' zus of

²²⁹ BINGEN, Mons Claudianus Ostraca, Vol. 1, 125.

²³⁰ MAXFIELD, Ostraca and the Roman Army in the Eastern Desert, 12.

²³¹ Zie oa. E., DICKEY, 'Litteral and Extended Use of Kinship Terms in Documentary Papyri', *Mnemosyne*, Vol. 57.2 (2004), 131-176.

echtgenote betreft, deze brief lijkt er op te duiden dat de vrouw in kwestie is meegereisd met haar echtgenoot/broer.

Het archiefje van de Valerii werd bestudeerd door Vanbeselaere.²³² Zij heeft aan de hand van de bronnen een stamboom opgesteld. Ze gaat er vanuit dat Longus, Palmas en Maximus inderdaad broers waren en dat ze een zus hadden, Sarapias. Goed mogelijk waren zij de kinderen van Gaius Valerius Longus, ruiter en veteraan uit Karanis, ook lid van dezelfde ruitereenheid als Valerius Longus de jongere.²³³ Valerius de oudere is gekend uit een verkoopcontract uit 77 na chr.²³⁴ Uit een petitie uit 155 van een zekere Valeria Neilous aan een strategos, maakt Vanbeselaere op dat Maximus blijkbaar twee kinderen had, Neilous en Sarapias.²³⁵ Valeria Neilous noemt zichzelf in de petitie namelijk dochter van Gaius Valerius Maximus. Valerius Maximus is de auteur van een tweede brief uit Mons Claudianus die tot het archief van de Valerii hoort, O. Claud. 138:

O.Claud. 138

Μάξιμος Σεραπειάδει τῇ ἀδελφῇ κυρία
πλεῖστα χαίρειν. οἶδα εμετὸν ὅτι οὐ-
δὲν κακὸν σοι ἐποίησα οὐδὲ ἐμείση-
σα ἄ μοι ταχέως ἐμείσησες. οὐ/δὲν
οὐ μένφομε Ουλέριν Λόγον τὸν
ἀδελφόν μου εἰ αὐτὸς ἡμέλη-
σεν καὶ καταφρονεῖ ἔμοῦ τοῦ
ἀδελφοῦ ἀτοῦ. σὺ δέ, ἔδει σε αὐ-
τον εἰπεῖν· γράψον ὄτρακον τῷ
ἀδελφῷ σου. ἀλλὰ οἱ παρ' ὑμεῖν
λεγείτοσαν ἀπο . . . α . . . ις
ὅς ἂν ἀπὸ ψυχῆς εὐχαρρει-
στῶ ὑμᾶς. Παλμᾶς εἰς Καμ-
πὴν ἀπῆλθεν. ἡμέρας ἔχι
δ. περὶ τοῦ χοιριδεῖου
ἀμερεῖμναι, κυρεία. ἐγὼ

²³² S., VANBESELAERE, 'The Gaii Valerii Gaius Valerius Longus' Alleged Archive and His Relatives', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Vol. 187 (2013), 239-254.

²³³ VANBESELAERE, *The Gaii Valerii*, 240-241.

²³⁴ PSI VI 729.

²³⁵ VANBESELAERE, *The Gaii Valerii*, 241; P.Mich. IX 526.

πω σε. πέμσον με τὸ πε-
λέκειον. ἄσπασε τὸν
ἀδελφόν μου. ἔρω(σο).

Maximus aan Sarapias, zijn zuster en vrouwe, vele groeten. Ik weet zelf dat ik u geen kwaad deed, noch haatte ik jou zoals jij mij plots haatte. Ik neem Valerius Longus, mijn broer, niets kwalijk, hoewel hij mij verwaarloosde en minachtte. Maar jij, jij had moeten zeggen aan hem: 'schrijf een ostracon aan je broer'... Ik dank je vanuit mijn hart. Palmas ging naar Kampe. Hij heeft vier dagen. Over het varken, wees zonder zorg mijn vrouwe. Ik zend het naar jou. Zend mij de bijl.

*Groet mijn broer, vaarwel.*²³⁶

Uit deze brief blijkt wel degelijk dat ook de zus van de broers is meegereisd naar de woestijn en dat ze bij Valerius Longus verblijft. Uit dit archiefje blijkt dat er families waren die duidelijk tot de militaire gemeenschap hoorden. Valerius Longus de oudere was soldaat, net als zijn drie zonen. Ook zijn dochter, Sarapias, ging mee naar de militaire postjes met haar broers.

O.Claud. 146

*Maximus aan Cassianus, zijn schoonbroer en broer, gegroet. Groet je dochter. Artemius groet je. Groet al diegene die van ons houden, Vaarwel.*²³⁷

Uit dit korte briefje uit Mons Claudianus valt heel wat op te maken. Maximus, niet te verwarren met de voorgaande Maximus, is vrijwel zeker militair en wellicht was ook Cassianus soldaat. Blijkbaar is Cassianus de schoonbroer van Maximus en heeft hij een dochter. Dit is een mooi voorbeeld van relaties die, net als bij de Valerii, binnen de militaire gemeenschap werden aangegaan. Cassianus lijkt ook zijn familie met zich te hebben meegenomen.

²³⁶ BINGEN, Mons Claudianus Ostraca, Vol. 1, 139.

²³⁷ BINGEN, Mons Claudianus Ostraca, Vol. 1, 135.

In de praesidia

Ook in de praesidia verbleven burgers, zoals reeds gezegd. Velen van hen zullen familieleden van de soldaten geweest zijn, die bij hen in het praesidium verbleven.

O.Did. 455

Uit O.Did. 455 blijkt de aanwezigheid van familie in de praesidia. De brief, vermoedelijk uit de derde eeuw, werd in het Latijn geschreven, door een zekere Silvinus, wellicht een Romeins soldaat. Hij is gericht aan Secundinus, die gestationeerd was in Didymoi, waarschijnlijk ook een soldaat.

Aelius Silvinus Secundino salutem.

Saluto, frater. bonam rem faces si mittitis mi cibaria tu, vac. ?

et Talauges casios XI vac. ? et palmulas matiu<m>. vac. ?

utuque ego Silvinus qui fui. saluta uxorem tua<m> et filiu<m>.

si vixero redda<m> vobis.

saluta Lucianu<m>

Aelius Silvinus aan Secundinus, gegroet. Ik groet je, broeder. Het zal goed zijn als je me voorraden stuurt, voor zover het je aangaat, en voor Talauges, 11 kazen en een mation dadels. In elk geval, ik ben dezelfde Silvinus die ik altijd ben. Groet je vrouw en zoon. Als ik nog zal leven, zal ik het je teruggeven. Groet Lucianus.

Uit het feit dat Silvinus in het Latijn schrijft en blijkbaar in een gevaarlijke positie verkeert, zo blijkt uit het zinsdeel 'als ik nog zal leven', kunnen we opmaken dat hij zeer waarschijnlijk soldaat is. Ook Secundinus verstaat Latijn en hij verblijft in het praesidium van Didymoi. Waarschijnlijk is ook hij dus militair. Blijkbaar heeft deze laatste een vrouw en zoon en zijn deze met hem mee in Didymoi. Wie Talauges precies was, is niet duidelijk. Misschien was zij familie van Silvinus. Uit Silvinus' nomen gentilicium kunnen we opmaken dat hij waarschijnlijk uit een geromaniseerd milieu is voortgekomen, Talauges is echter een Egyptische naam. Het zou hier dus kunnen gaan om een familierelatie tussen

een geromaniseerde soldaat en een Egyptische vrouw. In elk geval lijkt het er op dat Talauges bij Silvinus in Didymoi verbeef.

K527

Het is niet altijd even duidelijk of de familieleden in kwestie mee naar de woestijn gereisd zijn of de soldaten juist ter plekke hebben leren kennen. In elk geval gingen soldaten ook familiale banden aan met de civiele bevolking die daar verbleef. Zo wijst een ostracon uit Krokodilo erop dat een soldaat, Bellicus, zijn dochter of in zijn huis geboren slavin heeft uitgehuwelijkt aan een niet-soldaat, een zekere Ischryas.

*Ischrias aan Bellicus, zijn meester, gegroet. Voor alles bid ik dat alles met U goed gaat. Ik vraag je, meester, om goed te passen op Zosime, jouw kind (of slavin?) en mijn vrouw. Je weet dat ik de opdracht heb gegeven om jou slijpstenen te zenden. De steenkappers zijn nog niet aan het werk begonnen, wanneer ze dat doen, zal ik je zenden.*²³⁸

De term die Ischrias gebruikt om zijn vrouw aan te duiden, *θρεπτή*, kan slaan op een in huis geboren slavin, misschien een onwettige dochter van Bellicus, zo stelt Cuvigny.²³⁹ In elk geval is ze gehuwd met Ischrias en staat deze in contact met Bellicus. Hij staat blijkbaar in voor de levering van slijpstenen aan Bellicus. Dit ostracon leert ons meerdere zaken. Enerzijds bezaten soldaten slaven, die ook aanwezig waren in de praesidia. Dat blijkt ook uit andere ostraca.²⁴⁰ Daarbij is het goed mogelijk dat enkele van deze slaven onwettige kinderen van de soldaten waren. In dit geval zou dan een dergelijk onwettig soldatenkind zijn uitgehuwelijkt aan een niet-soldaat. Daarnaast werkten soldaten en niet-soldaten blijkbaar samen voor het leveren en verkrijgen van goederen, zoals verder zal worden aangetoond bij de bespreking van de voedselvoorziening.

Philokles

Ischrias behoorde tot een kring van burgers die in de kampen vertoefde, verzameld rond de figuur van een zekere Philokles, van wie verscheidene brieven uit Didymoi en Krokodilo zijn teruggevonden. Philokles hield zich in met de organisatie van de prostitutie, en uit zijn brieven blijkt zijn band met

²³⁸ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 371, K527.

²³⁹ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 370.

²⁴⁰ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 370, K666, K527, M1256.

verschillende militairen en niet-soldaten.²⁴¹ Volgens Cuvigny is het goed mogelijk dat Philokles familie was van één of meerdere soldaten.²⁴² Naast Ischrias komen ook Philokles' vrouw en zakenpartner, Sknips, mogelijk voordien een prostituee in zijn dienst, en zijn broer, Kapparis, meermaals in de brieven voor.²⁴³ Naast het leveren van prostituees zorgde Philokles regelmatig voor het transport van voedsel, vooral groenten, vaak via een soldaat. Volgens Cuvigny is het goed mogelijk dat Philokles naast pooier, ook als handelaar optrad en dus bijdroeg tot de bevoorrading van de soldaten in de praesidia.²⁴⁴ Dat zou in elk geval Philokles' intense contacten met militairen verklaren en het feit dat de groenten die Philokles zond, geëscorteerd werden door een soldaat. Philokles en Sknips hadden wellicht ook een kind, dat ook in een praesidium verbleef.²⁴⁵ Daarnaast lijkt hij een hele schare aan ondergeschikten te hebben gehad, die wellicht ook in de omgeving van de kampen verbleven.

Ook met de prostituees zelf in de praesidia werden innige relaties aangegaan. Zo blijkt een zekere soldaat Antonius, waarschijnlijk gestationeerd in Aphrodites, zeer gehecht te zijn geweest aan de prostituee Julia, waardoor hij haar niet meer wilde teruggeven aan Julia's pooier, Cornelius.²⁴⁶ Nog een Julia, al dan niet dezelfde, komt voor in O.Did. 360, ook uit Aphrodites.²⁴⁷ Ze schrijft daarin een brief aan Asiaticus, waarschijnlijk een niet-soldaat. Ze meldt aan Asiaticus dat ze misbruikt wordt door een zekere Julius. Daarnaast vraagt ze om 'het kind' over te brengen, mogelijk van een soldaat, al dan niet samen met een prostituee.

2.3.3 Wachtposten

De belangrijkste taak van soldaten in de Oostelijke Woestijn was het bewaken van alle postjes die langs de wegen doorheen de woestijn gelegen waren. Daarnaast bewaakten zij ook de verschillende steengroeven die de woestijn rijk was. De wegen werden bewaakt door een opeenvolging van kleine fortjes, 'praesidia', en enkele versterkte waterplaatsen, de zogenaamde 'hydreumata'. Daarnaast bestond er een systeem van wachttorens die signalen konden doorgeven naar elkaar, de zogenaamde 'skopeloi'. Zij waren op zich niet defensief in de zin dat ze zelf geen aanval konden tegenhouden, maar ze konden wel troepenbewegingen langs de wegen in het oog houden en aan elkaar doorgeven. Uit ostraca uit Mons Claudianus kennen we enkele wachtroosters die betrekking hebben op deze skopeloi. Zo treffen we in O.Claud. 304 een lijst aan met enkele groepen van mannen die op een bepaalde dag

²⁴¹ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 379.

²⁴² CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 380.

²⁴³ O.Did. 376-399.

²⁴⁴ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 381-382.

²⁴⁵ O.Did. 384.

²⁴⁶ O.Did. 333.

²⁴⁷ O.Did. 360.

op een bepaalde plaats werden gestationeerd. De mannen waren opgedeeld in twee groepen van acht, telkens verder opgesplitst in twee groepen van vier, met één groep bestaande uit vijf in plaats van vier man. De soldaten werden genummerd van prima tot quartus, aangeduid met de letters p, s, t en q. De mannen in de wachtroosters waren naar alle waarschijnlijkheid soldaten, gezien de geromaniseerde namen en het gebruik van het Latijn in het document.²⁴⁸ De soldaten worden in het document geplaatst ofwel op de sco(peloi) oftewel op de ang(?) of angl(?). Wat de ang of angl oorspronkelijk moet betekend hebben is niet helemaal duidelijk. Volgens Cuvigny kan het te maken hebben gehad met plaatsen gelinkt aan het postsysteem.²⁴⁹ De soldaten hadden dus afwisselend dienst op de skopeloi en bij de postdienst. Ook O.Claud. 355 en 356 bevatten lijsten van soldaten, ditmaal telkens een enkele groep van vier man, waarbij O.Claud. 356 in het Grieks is opgesteld. Gelijkaardige wachtroosters werden ook aangetroffen in de praesidia, bijvoorbeeld in Krokodilo en Maximianon.²⁵⁰

Ook niet-soldaten lijken deze skopeloi bemand te hebben. Bagnall verdedigt deze stelling door te wijzen op een ostracon, O Florida 24, dat een lijst van skopelarii bevat die allen zeer Egyptische namen dragen.²⁵¹ Hoewel ook de soldaten vaak Egyptisch waren, droegen zij meestal geromaniseerde of gehelleniseerde namen.²⁵² Het lijkt er dus op dat naast soldaten, ook burgers de torens bemanden. O.Florida 2 lijkt verder bewijs voor deze stelling te leveren. In dit ostracon draagt een decurio aan de leidinggevende van een skopelos op een 'jongen, die te jong is' te vervangen door een man. Het is erg onwaarschijnlijk dat deze jongen een soldaat betrof. Beide ostraca komen uit de regio rond Thebe.

De burgers die dienden op de skopeloi lijken onder het bevel te hebben gestaan van een 'dekanos'. Bagnall gaat er van uit dat de dekanoi een aparte soort semi-militaire onderofficieren waren die de controle voerden over de burgers die dienst deden op de skopeloi. De dekanoi stonden op hun beurt onder het gezag van de plaatselijke Romeinse officieren. Op deze manier kwamen de burgers onder de controle van het leger te staan. Volgens hem werden de burgers waarschijnlijk als deel van een liturgie verplicht wacht te lopen op de torens. De burgers zouden dan een maand de wacht moeten verzekeren, op momenten dat er weinig werk was op het land.²⁵³

Ook in Mons Claudianus lijken burgers aan het werk geweest te zijn als wachtposten. Zo wordt in O.Claud.inv. 1538 melding gemaakt van mannen die dienst doen op de skopeloi maar die het dagelijkse rantsoen krijgen normaal voorzien voor een lid van de 'familia', in plaats van het grotere rantsoen van

²⁴⁸ BINGEN, *Mons Claudianus Ostraca*, Vol. 2, 147.

²⁴⁹ BINGEN, *Mons Claudianus Ostraca*, Vol. 2, 149.

²⁵⁰ CUVIGNY, *Praesidia du désert de Bérénice*, 216-225, K253, K319, K325, K443, K445, K448, M730, M783.

²⁵¹ ALSTON, *Soldier and Society in Roman Egypt*, 81; R.S., BAGNALL, 'Army and Police in Roman Upper Egypt', *Journal of the American Research Center in Egypt*, Vol. 14 (1977), 67-86, 70.

²⁵² BAGNALL, *Army and Police in Roman Upper Egypt*, 71.

²⁵³ BAGNALL, *Army and Police in Roman Upper Egypt*, 77.

een soldaat.²⁵⁴ Het zou dus eerder om leden van de familia gaan dan om soldaten. Ook O.Claud. 309-336 zouden eerder civiele wachten betreffen. Deze Griekse ostraca bevatten lijsten voor het bemannen van postjes. Wederom zijn ook hier de namen vaak Grieks of zeer Egyptisch en ook het feit dat de lijsten hier in het Grieks zijn opgesteld in plaats van het Latijn, zoals elders in Mons Claudianus, doet vermoeden dat het hier niet om militairen gaat, hoewel Grieks wel nog steeds de voornaamste taal van het leger in Egypte was. Opvallend genoeg wordt er wel gewerkt met Romeinse cijfers bij het nummeren van de wachten en gebruikt men Latijnse wachtwoorden, geschreven in het Grieks. Net als bij de militaire groepen bestaan ook hier de groepen telkens uit twee keer vier man. Bij deze lijsten valt het militaire karakter op, misschien werkten deze groepen nauw samen met de militaire ploegen. Daarbij stonden zij zoals hierboven vermeld ook onder controle van Romeinse onderofficieren. Anders van karakter zijn de lijsten in O.Claud. 337-354. Daar gaat het telkens om vier mannen, in het Grieks opgesteld, met Griekse cijfers genummerd en zonder wachtwoorden. Wederom doen de Grieks-Egyptische namen denken aan burgerwachten. Misschien stonden deze groepen minder dan de voorgaande wachten in contact met het leger.

In elk geval kwamen op deze manier soldaten en niet-soldaten met elkaar in contact. Burgers werden ingezet als soort paramilitaire troepen. Het gebruik van de Romeinse cijfers en wachtwoorden toont aan hoezeer deze burgers in de militaire sfeer terecht kwamen.

Naast voor het bewaken van de torens en andere plaatsen, stond het leger ook in voor de controle van menselijk verkeer doorheen de woestijn. In Mons Claudianus werden 35 documenten gevonden die als functie hadden bepaalde personen door de douane te doen passeren. Deze documenten werden uitgevaardigd door de verschillende centuriones, en één maal door een curator. Ze werden gericht aan de stationarii, de soldaten die de stationes, de postjes, bemanden. Telkens werd de datum weergegeven en een identificatie van de personen. Burgers die doorheen de woestijn reisden kwamen dus in contact met de soldaten in hun hoedanigheid van douaniers.

2.3.4 Bescherming

De soldaten en de versterkte postjes dienden uiteraard ook ter bescherming tegen plaatselijke 'barbaren'. Het Romeinse leger controleerde de woestijn slechts gedeeltelijk effectief. Nomadische volkeren hadden vaak vrij spel in de regio. Soldaten werden dan ook ingeschakeld om transporten en reizigers in de streek te begeleiden en te beschermen. Zo schrijft een zekere Arruntius Agrippinus aan de curatores van een postje om de reizigers van een extra escorte te voorzien wegens dreiging van

²⁵⁴ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 217; O.Claud.inv. 1538.

barbaren.²⁵⁵ In O.Krok. 47 wordt dan weer melding gemaakt van soldaten die een dromedaris escorteren van fort tot fort.²⁵⁶ Meermaals werden enkele soldaten op pad gestuurd, als 'vestigatores'.²⁵⁷ Het ging daar bij om één of meerdere ruiters die moesten optreden als bescherming voor reizigers of transporten.²⁵⁸ Dat de barbaren, de oorspronkelijke bewoners van de woestijn, wel degelijk een probleem vormden, blijkt uit enkele documenten uit de praesidia. Zo wordt in O.Krok. 47 melding gemaakt van de dreiging van barbaren, waarbij blijkbaar zes barbaren reeds gedood zijn.²⁵⁹ Uit Krokodilo kennen we enkele attestaties van dreiging van barbaren onder Trajanus en Hadrianus. Hoewel het hier ook om Joodse opstandelingen kan gaan, tijdens de Kitosoorlog, lijken plaatselijke nomadische stammen toch meer voor de hand liggend. In O.Krok. 87 wordt een kopie van een verslag van een soldaat doorgestuurd aan enkele prefecten, centuriones, decuriones, duplicarii en curatores. De soldaat in kwestie, een ruiter, was in het fort Patkoua toen dat werd aangevallen en belegerd door een troep van 60 barbaren. Een soldaat werd gedood en een vrouw en twee kinderen werden ontvoerd, een ander kind werd gedood. In een tweede gevecht werd nog een soldaat gedood en een andere gewond. Uit deze brief blijkt de reële dreiging die uitging van de barbaren en de begrijpelijke reactie van het Romeinse leger op dergelijke aanvallen. Blijkbaar waren ook enkele burgers aanwezig bij het fort, misschien familieleden van de soldaten of gewoon reizigers of civiel personeel. In elk geval blijkt dat de barbaren wel degelijk een gevaar vormden voor burgers en dat de soldaten effectief optraden ter bescherming, al dan niet met succes. Ook in fort Didymoi werden barbaren gespot, vooral dan tijdens de vroege derde eeuw, in de laatste jaren van de bezetting van het fort.²⁶⁰ Opvallend genoeg blijkt uit O.Did. 41 dat de soldaten voedsel leveren aan de barbaren, misschien een poging om meer vreedevolle relaties aan te gaan met de nomaden.²⁶¹

De soldaten werden zowel gebruikt om transporten te beschermen als ze te superviseren. Zo schrijft in O.Claud. 889 een zekere Nephoros, curator van Tiberiane, aan een zekere Athenodorus in Mons Claudianus, dat hij door gebrek aan soldaten geen extra soldaat kan zenden voor het superviseren van het transport van een zuil.²⁶² Bij het in goede banen leiden van deze transporten, en andere activiteiten in de steengroeven, kwamen de soldaten vanzelfsprekend regelmatig in direct contact met de niet-militaire bevolking.

²⁵⁵ O.Krok. 87.

²⁵⁶ O.Krok. 47.

²⁵⁷ BERNARD, De Koptos à Kosseir, 330.

²⁵⁸ Zie o.a.: O.Krok. 47, H., CUVIGNY, Ostraca de Krokodilo: la correspondance militaire et sa circulation, O.Krok. 1-151, Cairo, 2005, 74-76.

²⁵⁹ O.Krok. 47.

²⁶⁰ CUVIGNY, Didymoi, Vol. 2, 106 ev.; O.Did. 27, 40, 41, 42, 43, 44, 46.

²⁶¹ O.Did. 41.

²⁶² O.Claud. 889.

2.3.5 Bevoorrading

De verschillende postjes in de woestijn moesten uiteraard voorzien worden van voedsel en water. Het leger nam de belangrijke rol op zich om in deze behoeften te voorzien. In de ostraca van Mons Claudianus zijn verschillende brieven bewaard gebleven waarin de bestuurders van de verschillende postjes aan elkaar vragen de bevoorrading in orde te brengen. Zo laat Apollinaris, curator van het postje Raima, weten aan een centurio dat hij een troep lastdieren stuurt, zowel in bezit van de keizerlijke administratie als van burgers, om water te komen halen.²⁶³ In O.Claud. 366 stuurt een andere curator van Raima, een zekere Teres een brief aan Anius, een duplicarius, waarin hij schrijft dat een ruiter, Octavius, is aangekomen met de maandelijkse rantsoenering voor Mons Claudianus. Hij vraagt daarbij een ezel te sturen zodat de rantsoenen verder getransporteerd kunnen worden.²⁶⁴ Deze brief is opgesteld in het Grieks, wat opvallend is aangezien in O.Claud. 367 waarschijnlijk dezelfde Teres naar dezelfde Anius stuurt, maar ditmaal in het Latijn.

Het postje Raima, waarvan de precieze locatie onbekend is maar dat wellicht niet ver van Mons Claudianus lag, kweekte naar alle waarschijnlijkheid zelf groenten. In O.Claud. 370 stuurt de curator van Raima, Fabricius, een bericht naar centurio Iulius Aquila, die wellicht het bevel voerde over Mons Claudianus, dat hij groenten heeft gezonden uit zijn tuin. Studies van Marijke van der Veen hebben inderdaad aangetoond dat de soldaten van Mons Claudianus konden beschikken over een relatief groot aanbod van groenten.²⁶⁵ Zij acht het plausibel dat in enkele postjes bewust groenten werden gekweekt, en dat deze dan naar elkaar werden doorgestuurd.²⁶⁶ Volgens haar is het ook mogelijk dat in Mons Claudianus groenten werden gekweekt door burgers, voor eigen gebruik, iets waar de soldaten van Mons Claudianus minder gelegenheid voor hadden, waardoor ze meer aangewezen waren op groenten uit andere postjes.²⁶⁷ In Mons Claudianus werden enkele brieven teruggevonden van soldaat Dioscoros, die wellicht gestationeerd was in een praesidium vlak bij Mons Claudianus (O.Claud. 224-242).²⁶⁸ In deze briefwisseling stuurt Dioscoros meermaals groenten naar soldaten in Mons Claudianus. Blijkbaar was zijn taak groenten te kweken in het praesidium, die hij dan meezond met burgers die door de woestijn trokken.

²⁶³ O.Claud. 362.

²⁶⁴ O.Claud. 366.

²⁶⁵ M., VAN DER VEEN, 'Gardens in the Desert', *Life on the Fringe*, O.E., KAPER (ed.), Leiden, 1998, 221-237.

²⁶⁶ VAN DER VEEN, *Gardens in the Desert*, 233.

²⁶⁷ VAN DER VEEN, *Gardens in the Desert*, 235.

²⁶⁸ BINGEN, *Mons Claudianus Ostraca*, Vol. 2, 45.

Niet enkel soldaten stonden in voor de bevoorrading. Ook de niet-soldaten in Mons Claudianus moesten eten. Elke maand kregen zij het recht op een bepaald rantsoen en loon. Er werd dan iemand aangesteld om alle gewenste rantsoenen te gaan ophalen en te stockeren, de zogenaamde 'kibariates'.²⁶⁹ Via 'entolai', verzoekschriften, werd dan meegegeven welke voorraden men wenste. Deze kibariates konden behoren tot de groep van de 'pagani' maar ook tot de familia caesaris of zelfs het leger. Verschillende documenten vragen de levering van een bepaalde hoeveelheid voorraden en vaak wordt daarbij vermeld dat men de levering zal terugbetalen wanneer het maandelijkse salaris is uitbetaald.²⁷⁰ De kibariates trad dus op als een soort bankier. In de kleine fortjes waren deze functies uiteraard niet aanwezig, maar in grotere gemeenschappen met grote aantallen niet-soldaten, zoals Mons Claudianus, waren deze er wel. In vele ostraca uit Mons Claudianus gaan niet-soldaten leningen aan bij de kibariates of ze doen bij hen bestellingen.

Uit O.Claud. 156 blijkt dat ook soldaten gebruik maakten van de diensten van de kibariates, als we tenminste Bulow-Jacobsen volgen en ervan uitgaan dat de vermelde personen soldaten zijn.²⁷¹ Soldaten gingen ook bij andere niet-militaire personen ten rade voor het verkrijgen van bepaalde rantsoenen. Zo verklaart soldaat Harpochration in O.Claud. 463 dat hij levensmiddelen heeft geleend van een zekere Serapion, de 'lacarius'. Wat de 'lacarius' precies deed, is niet helemaal duidelijk maar misschien was hij een burger die instond voor de bewaring van levensmiddelen.²⁷² Soldaten traden vaker zelf op als kredietverlener van levensmiddelen, geld en andere zaken. Zo treden twee vlootsoldaten in O.Claud. 540-541 en een ruiter in O.Claud. 582 op als kredietverleners aan niet-soldaten.²⁷³ Ook de naam Julius Arrianus komt meermaals voor in Mons Claudianus. Wellicht stond hij in voor de militaire bevoorrading en deed hij zo nu en dan zaken met de civiele bevolking. In vijf documenten treedt hij op als leverancier van levensmiddelen aan niet-soldaten.²⁷⁴ Ook in de praesidia deden burgers meermaals beroep op soldaten voor het leveren van voedsel en goederen.

De bevoorrading lijkt niet uitsluitend door het leger geregeld te zijn, maar was ook in handen van mensen uit de 'familia caesaris'. Zo werd in Mons Claudianus een dossier aangetroffen van een zekere Successus, die als lid van de 'familia caesaris' instond voor de bevoorrading van materieel en levensmiddelen in Mons Claudianus (O.Claud. 124-136).²⁷⁵ Hij zorgde voor de aanvoer van veevoer (O.Claud. 124, 125, 126), water (126, 127, 128, 129) en allerhande materieel (130, 131, 132, 133, 135).

²⁶⁹ H., CUVIGNY, 'Deux ostraca du Mons Claudianus: O. Bahria 20 et 21', *Chronique d'Egypte*, Vol. 72(143), 112-118.

²⁷⁰ BINGEN, *Mons Claudianus Ostraca*, Vol. 3, 119-121.

²⁷¹ O.Claud. 156.

²⁷² BINGEN, *Mons Claudianus Ostraca*, Vol. 3, 66.

²⁷³ O.Claud. 540-541, 582.

²⁷⁴ O.Claud. 542-546.

²⁷⁵ BINGEN, *Mons Claudianus Ostraca*, Vol. 1, 111.

Successus kreeg daarbij hulp van militairen.²⁷⁶ Ook in de praesidia werden leden van de familia ingeschakeld voor de voorziening van voedsel. Een soldaat Papius uit Maximianon stuurt zo een lid van de familia, een zekere Haryôthès, met de opdracht een halve artabe bloem te zoeken.²⁷⁷ Daarnaast werd ook op minder officiële manier bevoorrad. Zo leverden handelaars aan de verschillende postjes en stuurden soldaten en niet-soldaten onderling de nodige voorraden naar elkaar door. O.Claud. 257 is een brief van een burger, Libianos, waarin hij aan andere burgers, Patermoutis en Titioès, meldt dat hij vis heeft gezonden naar een lid van de familia Caesaris, Serenos, en de soldaat Maximos.²⁷⁸ Militairen en niet-militairen werkten dus regelmatig samen in functie van de bevoorrading.

Ook de levering van water was belangrijk. In de steengroeven lijkt hiervoor een specifieke functie te hebben bestaan, ook dekanos genaamd.²⁷⁹ Zij stonden in voor de aanvoer van water in steengroeven, maar lijken ook voor de bevoorrading van de praesidia te hebben ingestaan. Zij beschikten daarbij over een ploeg van ondergeschikten. Cuvigny merkt op dat de meeste namen van deze dekanoi en hun ondergeschikten Egyptisch waren, slechts enkelen Grieks en een uitzondering Latijn.²⁸⁰ Ze lijken dus geen soldaten geweest te zijn. Wel waren ze in dienst van het leger. Cuvigny wijst op de liturgie van dekanos uit de derde en vierde eeuw.²⁸¹ Misschien waren dus ook de dekanoi uit de Oostelijke Woestijn dergelijke burgers die verplicht werden tot de taak.

2.3.6 Levering dieren

Het leger had uiteraard nood aan allerlei zaken: voorwerpen, dieren, voedsel. Het valt dus te verwachten dat het daarvoor meermaals beroep deed op de plaatselijke bevolking. Zoals reeds vermeld traden bepaalde burgers op als leveranciers voor het leger, zoals de beruchte pooier Philokles. Ook voor de aanvoer van dieren, zowel lastdieren als cavaleriepaarden, werd beroep gedaan op de bevolking. In de reeds vermelde ostracon O.Claud. 366 wordt melding gemaakt van het gebruik van lastdieren van burgers voor de bevoorrading van een postje. We weten van koopcontracten van elders in Egypte dat burgers dromedarissen verkochten aan soldaten. Zo verkocht een zekere vrouw Tasoucharion in 161 twee kamelen aan de decurio van de ala Veterana Gallica, Casianus.²⁸²

Lastdieren werden echter ook opgeëist door het leger zonder dat daarvoor een koop werd afgesloten. Dergelijke opeisingen waren doorgaans wel tijdelijk. Zo schreef Harpagathes, een inwoner van

²⁷⁶ O.Claud. 124-125.

²⁷⁷ CUVIGNY, Praesidia du désert de Bérénice, 373, M328.

²⁷⁸ O.Claud. 257.

²⁷⁹ CUVIGNY, Didymoi, 59.

²⁸⁰ CUVIGNY, Didymoi, 65.

²⁸¹ CUVIGNY, Didymoi, 65.

²⁸² P.Gen. I 35.

Socnopaei Nesus, aan de strategos, Stephanus, dat hij één van zijn twee dromedarissen moest uitleveren aan de autoriteiten: een keer om te dienen als lastdier voor de karavaan naar Berenice en het jaar daarop om een zuil te transporteren nabij Koptos.²⁸³ Wellicht moet in deze optiek ook het transport van O.Claud. 366 gezien worden.

2.3.7 Religie

Er lijkt hier geen groot verschil geweest te zijn tussen de religieuze gebruiken van de soldaten en die van de burgers. De enige echt Latijnse godennamen komen weliswaar uit het militair-Romeinse milieu, maar het is nog maar de vraag of ze in die hoedanigheid vereerd werden. In elk geval blijken niet-soldaten, via contact met het leger, wel kennis gemaakt te hebben met deze traditioneel Romeinse goden. Er is dus sprake van een zekere wisselwerking. Romeinse soldaten namen de verering van de zeer Egyptische god Pan over. Ze vereerden de god in de lokale paneia, samen met niet-soldaten. Ze richtten ook tempels in klassieke stijl op voor geromaniseerde Egyptische godheden, waar de burgers op hun beurt gebruik van konden maken. De enige echte 'Romeinse invloed' op de lokale bevolking is te zien in de Romeinse wachtwoorden, maar vooral toch in de populariteit van de keizerscultus en de cultus van Tyche. Al bij al bezaten de vereerde goden in de praesidia en andere bewoonde plaatsen een redelijk gehelleniseerd-geromaniseerd karakter. Zowel burgers als soldaten vereerden deze goden maar het leger blijkt toch een speciale band te hebben gehad met Serapis, die in Romeinse tempels en mogelijk in de militaire heiligdommen werd vereerd.

Conclusie

Zowel in Mons Claudianus als in de praesidia leefden soldaten samen met niet-soldaten. Het ging daarbij vaak om arbeiders, handelaars, slaven, maar ook vrouwen en kinderen. De civiele bevolking stond het leger in allerlei zaken bij en omgekeerd. Soldaten stonden in voor de bescherming van de burgers, maar van burgers werd verwacht dat ze meehielpen bij het bewaken van torens en andere plaatsen. Daardoor kwamen ze in een duidelijk militaire sfeer terecht. Ook voor de bevoorrading waren soldaten en burgers van elkaar afhankelijk. Er was daarbij sprake van zowel georganiseerde en soms gedwongen als vrijwillige samenwerking. Het samenleven met burgers leidde soms tot familierelaties tussen soldaten en civiele vrouwen of vrouwen uit het militaire milieu en burgers. Ook met prostituees werden niet zelden relaties aangegaan. Daarnaast namen soldaten hun familieleden soms mee naar de woestijn. Aldaar konden soldaten ook onderling familiebanden aangaan.

²⁸³ P.Lond. II 328.

3 Vergelijking: soldaten als ambassadeur van Romanitas?

Uit het voorgaande zijn grote verschillen aan het licht gekomen tussen de legerkampen van Dura Europos en Mons Claudianus. Vooraleer hierop dieper in te gaan, dient nog eens gewezen te worden op de belangrijke verschillen in het beschikbare bronnenmateriaal. In Dura hebben we te maken met een meer langdurige bewoning door soldaten en bijgevolg een grotere hoeveelheid aan materiële resten. In de Oostelijke Woestijn beschikken we dan weer over meer privaat papyrologisch materiaal dan het geval is in Dura. Toch kunnen mits enige voorzichtigheid conclusies getrokken worden.

Er is gebleken dat in Dura Europos de militaire gemeenschap wel degelijk een apart, 'Romeins' karakter lijkt te hebben aangenomen, wat hen onderscheidde van de lokale bevolking. Soldaten kozen er enerzijds voor enkele typisch militaire cultuurelementen op zich te nemen. Ze lieten zich afbeelden als soldaat, kozen voor een specifiek militair kapsel, en vereerden enkele typisch militaire godheden. Toch was ook het Romeinse cultuurelement een middel om zich te onderscheiden van de lokale bevolking. De soldaten deden aan Romeinse ontspanning, in de baden en het amfitheater, zowel legionairs als hulpstroepen. Van bovenaf lijkt enige moeite te zijn gedaan om de soldaten een Romeins karakter te geven. Als officiële taal voor het leger werd gekozen voor het Latijn, ook al was Grieks de gangbare taal. Daarbij lijken enkele typisch Romeinse cultussen te zijn aangeboden aan de soldaten. Het lijkt er ook op dat zeker enkele van deze goden effectief door de soldaten aanbeden werden en enkele soldaten deden de moeite om een basis Latijn op te doen. Ook in de meer private sfeer ontbraken de Romeinse cultuurelementen niet. Binnenin de huizen werden Romeinse cultuuruitingen aangebracht in onder andere graffiti. Bovendien lijken vrouwen van militairen via de Romeinse cultuuruitingen hun band met de militaire gemeenschap benadrukt te hebben. Dura Europos alleen zou echter een vertekend beeld kunnen geven van Romanitas van de soldaten en de verschillen tussen soldaten en burgers. In Dura was een grote aanwezigheid van soldaten, waaronder vele legionairs. Dit zal hebben bijgedragen tot een meer afgesloten gemeenschap, waar het Romeinse karakter dankzij de legioensoldaten kan zijn versterkt. Dit beeld werd genuanceerd door een studie van de kleinere gemeenschappen van soldaten in de Oostelijke Woestijn. Daar bleken plaatselijke goden erg populair onder de soldaten, die ze vereerden samen met burgers in dezelfde heiligdommen. Toch lijkt ook daar een verschuiving te zijn geweest, van een uitzonderlijke populariteit van de lokale god Pan, naar de meer hellenistische goden die fungeerden als beschermgoden van de praesidia. Ook waren vooral de erg geromaniseerde Egyptische cultussen, die van Isis en in nog sterkere mate die van Serapis, erg populair. Uiteindelijk lijkt de cultus van de Tyche aan belang te hebben gewonnen. Zeer waarschijnlijk

kwam dit dankzij de populariteit van Tyche-Genius bij Romeinse soldaten. In de Oostelijke Woestijn blijken burgers deze cultus te hebben overgenomen, daar waar in Dura de soldaten een bestaande lokale cultus aan belang hebben doen winnen door de god Gadde gelijk te stellen aan Tyche. De keizercultus was in beide gebieden populair. In de Oostelijke Woestijn werd de cultus ook duidelijk door de niet-militaire bevolking omarmd.

Ook in de Oostelijke Woestijn blijken soldaten de moeite te hebben gedaan om Latijn te leren, ook al werd dit in tegenstelling tot in Dura, niet, of veel minder, aangemoedigd van bovenaf. De soldaten uit de Oostelijke Woestijn blijken net als hun collega's in Dura te hebben gekozen voor een apart militair uiterlijk, en enkele typische Romeinse cultuurelementen te hebben overgenomen zoals de badcultuur en de voorliefde voor gladiatoren. Hier kunnen deze elementen niet worden toegeschreven aan de aanwezigheid van legioensoldaten.

Hoewel in de Oostelijke Woestijn, en bij uitbreiding misschien ook de kleinere postjes in de buurt van Dura, een grotere lokale invloed te bemerken viel, lijkt toch het aparte Romeinse karakter niet afwezig te zijn geweest. Wat opvalt is dat in de Oostelijke Woestijn de rol van het leger als ambassadeur van Romanitas veel minder aanwezig was. Van bovenaf werd veel minder een poging gedaan om een Romeins karakter op te leggen. Men koos in tegenstelling tot Dura niet voor het gebruik van het Latijn voor alle officiële correspondentie en ook de officiële traditionele Romeinse goden lijken in mindere mate te zijn aangeboden. Hier kunnen enkele verklaringen voor gegeven worden. Enerzijds zorgde het verschil in schaal van de militaire gemeenschappen in beide gevallen voor een verschil in teruggevonden bronnen. In de kleine gemeenschappen van de Oostelijke Woestijn was veel minder nood aan officiële administratie zoals die wel aanwezig was in Dura. Daarnaast was in Egypte al veel meer reeds een kader aanwezig dat de Romeinen konden overnemen, daar waar in Dura het meer voor de hand lag het Romeinse bestel in te voeren. Misschien probeerde men in Dura door het gebruik van meer traditionele Romeinse elementen de eenheid onder de soldaten te versterken, iets wat toch belangrijk was in een dergelijk woelig grensgebied. In de Oostelijke Woestijn was dit veel minder het geval. Tot slot was het misschien de bedoeling van het leger om de soldaten in Dura een romaniserende invloed te laten hebben op de plaatselijke, recent veroverde bevolking. In de Oostelijke Woestijn was een dergelijke motivatie geheel afwezig aangezien er geen echte plaatselijke bewoners aanwezig waren, enkel burgers die tijdelijk in het gebied verbleven.

In Dura was zeker interactie met de lokale bevolking. Deze kon positief en negatief zijn. Net als in Egypte zorgden de soldaten voor de veiligheid van het gebied. In de Oostelijke Woestijn was deze bescherming veel directer en persoonlijker. Daarbij werkten burgers en soldaten aldaar ook samen voor de bewaking van het gebied. Voor de bevoorrading werkten in beide gebieden beide groepen

samen. In Dura blijkt zowel gebruik te zijn gemaakt van taxatie en handel voor het verkrijgen van voedsel en andere benodigdheden. In de Oostelijke Woestijn was dit ook het geval, maar daar valt de erg hechte samenwerking tussen beide groepen op. Dit valt wellicht voor een deel te verklaren door de aard van het bronnenmateriaal. Toch zal de samenwerking met de burgers in Dura veel minder persoonlijk zijn geweest. Het betrof hier eerder contacten tussen twee afzonderlijke gemeenschappen, daar waar in de woestijn het vooral interactie was tussen individuen uit twee verschillende gemeenschappen. De militaire gemeenschap in Dura was groot genoeg om voor het grootste deel zelf zijn taken te vervullen, zonder daarbij op burgers een beroep te moeten doen. Hetzelfde geldt min of meer voor de civiele gemeenschap van Dura.

Desalniettemin werden in beide streken familiale banden aangegaan tussen soldaten en burgers. Uit de Oostelijke Woestijn blijkt dat veel soldaten hun families van elders meenamen. Dat lijkt ook gebeurd te zijn in Dura en de omliggende kampen, denken we maar aan P.Dura 30 en 46. In beide streken gingen ook op zakelijk gebied burgers en soldaten banden met elkaar aan. Opvallend is wel dat de meeste attestaties in de papyri van nauwe relaties tussen burgers en soldaten uit Dura in feite afkomstig zijn van de kleinere forten rond Dura. In de postjes van de Oostelijke Woestijn, en wellicht ook de fortjes in de buurt van Dura, waren de burgers en soldaten veel meer dan in Dura op elkaar aangewezen. Daarnaast zal door het afgelegen karakter van de plaatsjes de controle minder streng geweest zijn dan in Dura, waardoor, zeker in de Oostelijke Woestijn, burgers samen met de soldaten in de fortjes lijken geleefd te hebben. Persoonlijke banden zullen hier dus sterker geweest zijn. Zoals vermeld is enige reserve wel op zijn plaats aangezien de hechte banden tussen militairen en burgers in de Oostelijke Woestijn deels kunnen worden verklaard door het verschil in bewaarde bronnen met Dura. In de Oostelijke Woestijn werden immers veel meer private documenten en correspondentie aangetroffen. Toch is het moeilijk voor te stellen dat in Dura Europos op dezelfde intense manier samengewerkt werd tussen burgers en soldaten.

Slotconclusie

Uit dit onderzoek is gebleken dat de Romeinse soldaten aan de oostelijke grens, tijdens het midden van het principaat, zowel legionairs als hulpsoldaten, wel degelijk een Romeins karakter lijken te hebben aangenomen. In Dura Europos lijkt men doelbewust de soldaten als ambassadeurs van Romanitas naar voren te hebben willen schuiven. Er werd gekozen voor het Latijn als officiële taal en ook enkele Romeinse cultussen en feestdagen blijken te zijn aangeboden van bovenaf. Dit lijkt bovendien effect te hebben gehad aangezien heel wat soldaten, op zijn minst gedeeltelijk, aan Romeinse cultussen en taal gingen deelnemen. Veel minder was dit het geval in de Oostelijke Woestijn,

waar Grieks ook in de meer officiële documenten gebruikt werd en plaatselijke goden populair waren, weliswaar meestal in sterk geromaniseerde of gehelleniseerde vorm. Toch namen de soldaten zelf in beide gebieden Romeinse cultuurelementen op. In beide regio's waren twee van de duidelijkste uitingen van Romanitas, de badcultuur en de gladiatorenspelen, aanwezig. Verder werden ook cultussen geromaniseerd en Romeinse cultussen ingevoerd, heel wat soldaten namen de moeite Latijn aan te leren, en ook op materieel vlak werden 'Romeinse' elementen overgenomen. Ook familieleden van de soldaten blijken de Romanitas tot op een zeker niveau opgenomen te hebben. Het was deze Romanitas waarmee zij hun band met de militaire gemeenschap konden benadrukken.

Of voor de talrijke kleinere fortjes langs de oostgrens het model van Dura of eerder dat van de fortjes in de Oostelijke Woestijn van toepassing was is niet met zekerheid te zeggen maar het aparte militair-Romeinse milieu van Dura zal wellicht niet overal even sterk aanwezig zijn geweest. Het meer aparte karakter van de militaire gemeenschap in Dura heeft in elk geval geen relaties en wisselwerking tussen soldaten en burgers in de weg gestaan. Hoewel soldaten er anders uitzagen dan de bevolking, en dit bewust zo hielden, waren zij toch aanwezig in deze civiele gemeenschap. Op persoonlijk en zakelijk vlak werden relaties aangegaan, tussen de civiele bevolking en de soldaten alsook met andere leden uit de militaire gemeenschap. Vooral veteranen blijken een belangrijke rol te hebben gespeeld als figuren die van beide gemeenschappen lid gingen uitmaken. In de kleinere fortjes van de Oostelijke Woestijn waren burgers en soldaten nog meer op elkaar aangewezen en dus zal het 'wij versus zij-gevoel' minder sterk aanwezig zijn geweest. De documenten uit de kleinere fortjes rond Dura lijken dezelfde situatie te bevestigen, waarbij soldaten en veteranen meer persoonlijk contact hadden met de lokale bevolking. In beide gebieden was er ook sprake van meer negatieve interactie tussen soldaten en burgers, maar toch lijkt dit de positieve interactie niet te hebben overschaduwd of belemmerd.

In de Oostelijke Woestijn valt naast de contacten tussen de burgers en soldaten ook de intense samenwerking op heel wat vlakken tussen beide groepen op. Dat leidde onvermijdelijk tot meer culturele uitwisseling. Dit kan in de Oostelijke Woestijn gezien worden in het gebruik van Latijnse wachtwoorden door burgers maar ook de verering van dezelfde culten in dezelfde heiligdommen. In forten van de Oostelijke Woestijn maar ongetwijfeld ook in Dura werden dus culturele uitingen uitgewisseld, zowel door soldaten onderling als tussen burgers en soldaten. Tot een echte romanisering van de lokale bevolking door de meer Romeinse soldaten lijkt dit niet te hebben geleid, althans niet in de twee gebieden die door deze paper zijn bestudeerd. Een romanisering van de soldaten, die vaak plaatselijk gerekruteerd waren, lijkt echter wel het geval te zijn geweest.

Verder onderzoek zou nog kunnen gevoerd worden naar de precieze Romanitas van de lokale bevolking in beide gebieden en de rol van het leger daarbij. Waar in deze studie vooral de Romanitas van de soldaten zelf werd bestudeerd, kan de romaniserende invloed van die soldaten, die redelijk Romeins gebleken zijn, verder bestudeerd worden. De geromaniseerde soldaten zullen immers ongetwijfeld een bepaald effect hebben gehad op de plaatselijke bevolking waar zij vaak uit voortkwamen en na hun dienstdiensttijd naar terugkeerden. Dergelijke studies werden echter al enigszins gevoerd door onder andere Pollard en Alston.²⁸⁴ Ook zou het interessant zijn enkele andere plaatsen aan de oostgrens te bestuderen, zoals bijvoorbeeld de situatie in Arabia, waar eveneens soldaten in een weinig geromaniseerd woestijngebied terecht kwamen. Op die manier zou een interessante lijn kunnen worden doorgetrokken die loopt van de Oostelijke Woestijn in het zuidoosten van het Rijk, via Arabia naar Dura Europos in het noordoosten. Eveneens zou een studie van een andere tijdperiode interessant kunnen zijn. Zo zou bijvoorbeeld een studie van de situatie in de derde eeuw licht kunnen schijnen op de problematiek en het toenmalige schijnbare separatisme in deze streek in die periode. Door verdere studie zou dan kunnen onderzocht worden of de modellen van Dura en Mons Claudianus kunnen worden toegepast op andere plaatsen met militaire aanwezigheid in het Rijk.

²⁸⁴ POLLARD, *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, 53; ALSTON, *Soldier and Society in Roman Egypt*.

Bibliografie

Secundaire literatuur

ACQUA, C. M., 'Imperial Representations at Dura Europos', *Religion, Society and Culture at Dura Europos*, KAIZER, T. (ed.), Cambridge, 2016, 144-164.

ALSTON, R., *Soldier and Society in Roman Egypt: a Social History*, Londen, 1995.

BAGNALL, R. S., 'Army and Police in Roman Upper Egypt', *Journal of the American Research Center in Egypt*, Vol. 14 (1977), 67-86.

BAIRD, J., *The Inner Lives of Ancient Houses: an Archeology of Dura Europos*, Oxford, 2014.

BERNARD, A., *De Koptos à Kosseir*, Leiden, 1972.

BRUN, J-P., ea., *L'armée dans le désert Oriental d'Egypte: Praesidia du désert de Bérénice*, Cuvigny, H. (ed.), Cairo, 2003.

CAGLAR, L.R., 'Romanisation or no Romanisation, that's the Question, in Search of Socio-linguistic Identity in the Roman Provinces', *Synergies Turquie*, Vol. 4 (2011), 131-138.

CUVIGNY, H., 'L'organigramme du personnel d'une carrière impériale d'après un ostracon du Mons Claudianus', *Chiron*, Vol. 35 (2005), 309-353.

CUVIGNY, H., ea., *Life on the Fringe: Living in the Southern Egyptian Deserts During the Roman and Early Byzantine Period*, Kaper, O. E. (ed.), Leiden, 1998.

CUVIGNY, H., 'Le crépuscule d'un dieu. Le déclin du culte de Pan dans le désert Oriental', *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale*, Vol. 97 (1997), 139-147.

CUVIGNY, Hélène, 'Deux ostraca du Mons Claudianus: O. Bahria 20 et 21', *Chronique d'Egypte*, Vol. 72 (143), 112-118.

DICKEY, E., 'Litteral and Extended use of Kinship Terms in Documentary Papyri', *Mnemosyne*, Vol 57.2 (2004), 131-176.

DIRVEN, L., *The Palmyrenes of Dura Europos: a Study of Religious Interaction in Roman Syria*, Leiden, 1999.

ELSNER, J., 'Cultural Resistance and the Visual Image: the Case of Dura Europos (Early Jewish Art, Synagogue Frescoes)', *Classical Philology*, Vol. 96.3 (2001), 269-304.

GILLIAM, J. F., 'The Roman Military Feriale', *Harvard Theological Review*, Vol. 47 (1954), 183-196.

HINGLEY, R., *Globalizing Roman Culture, Unity Diversity and Empire*, Londen, 2005.

HOEY, A. S., ea., 'The Feriale Duranum', *Yale Classical Studies*, Vol. 7 (1940), New Haven, 1-221.

BRUN, ea., *La route de Myos Hormos, l'armée romaine dans le desert oriental d'Egypte*, CUVIGNY, H. (ed.), Cairo, 2003.

KILPATRICK, G. D., 'Dura Europos: The Parchments and Papyri', *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Vol. 5 (1964), 215-225.

LEIWO, M., 'Multilingual forts in Roman Egypt', *Lingue antiche e modern*, Vol. 7 (2018), 165-190.

LESQUIER, J., *L'amée romaine d'Egypte d'Auguste à Dioclétien*, Cairo, 1918.

MAXFIELD, V. A., 'Ostraca and the Roman Army in the Eastern Desert', *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, Vol. 46 (2003), 153-173.

MAXFIELD, V. A., PEACOCK, D.P.S., ea., *Survey and Excavation Mons Claudianus 1987-1993*, Vol. 2, Cairo, 2001.

NOCK A. D., 'The Roman Army and the Roman Religious Year', *Harvard Theological Review*, Vol.45 (1952), 187-252.

POLLARD, N., 'The Roman army as 'Total institution', in the Near East? Dura-Europos as a Case Study', *The Roman Army in the East*, KENNEDY, D. L. (ed.), 211-228, Michigan, 1996.

POLLARD, N., *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, Michigan, 2000.

REDDÉ, M., 'Réflexions critiques sur les chapelles militaires (aedes principiorum)', *Journal of Roman Archeology*, Vol. 17 (2004), 442-462.

ROSENFELD, B. Z., POTCHEBUTZKY, R., 'The Civilian-Military Community in the Two Phases of the Synagogue at Dura Europos: A New Approach', *The Journal of the Council for British Research in the Levant*, Vol. 41 (2009), 195-222.

ROSTOVITZ, M., *Dura Europos and its Art*, Oxford, 1938.

SIDEBOTHAM, S., e.a., *The Red Land: the Illustrated Archeology of Egypt's Eastern Desert*, Cairo, 2008.

SPEIDEL, M., 'The Cult of the Genii in the Roman Army and a New Military Deity', *Roman Army Studies*, Amsterdam, 1984, 353-368.

TERRENATO, N., 'Tam Firmum Municipium: The Romanization of Volaterrae and its Cultural Implications', *Journal of Roman studies*, Vol. 88 (1998), 94-114.

VAN DER VEEN, M., 'Gardens in the Desert', *Life on the Fringe*, KAPER, O. E. (ed.), Leiden, 1998, 221-237.

VANBESELAERE, S., 'The Gaii Valerii Gaius Valerius Longus' Alleged Archive and His Relatives', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Vol. 187 (2013), 239-254.

WEBSTER, J., 'Creolizing the Roman Provinces', *American Journal of Archeology*, Vol. 105 (2001), 209-225.

WEISMAN, S., 'Militarism in the Wall Paintings of the Dura-Europos Synagogue: A New Perspective on Jewish Life on the Roman Frontier', *An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, Vol. 30 (2012), 1-35.

YON, J-B., La romanisation de Palmyre et des villes de l'Euphrate, *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, Vol. 59.2 (2004), 313-336.

Primaire bronnen en vertalingen

BAGNALL, R. S., *The Florida Ostraka, Documents From the Roman Army in Upper Egypt*, Durham, 1976.

BERNARD, A., *Pan du Désert*, Leiden, 1977.

BINGEN, J., ea., *Mons Claudianus Ostraca Graeca et Latina, I-IV*, Cairo, 1992-2009.

BRUN, J-P., ea., *Didymoi, une garnison romaine dans le desert Oriental d'égypte*, CUVIGNY, H. (ed.), Cairo, 2011-2012.

CUVIGNY, H., *Ostraca de Krokodilo: la correspondance militaire et sa circulation*, O. Krok. 1-151, Cairo, 2005.

FEISSEL, D., GASCOU, J., *Documents d'archives romains inédits du Moyen Euphrate (Ile s. après J-C): Actes divers et lettres (P.Euphr. 11 à17)*, Parijs, 2000.

GUÉRAUD, O., 'Ostraca grecs et latins de l'Wâdi Fawâkhir', *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, Vol. 41 (1942), 141-196.

KENYON, F. G. (ed.), *Greek Papyri in the British Museum*, Vol. 2, Londen, 1898.

NICOLE, J., *Les papyrus de Genève*, Vol. 1, Amsterdam, 1967.

WINTER, J. G. (ed.), 'Papyri in the University of Michigan Collection', *Michigan Papyri*, Vol. 3, Michigan, 1936.

HUSSELMAN, E. M., 'Papyri From Karanis', *Michigan Papyri*, Vol. 9, Londen, 1971.

AMMIANUS MARCELLINUS, *Res gestae*, J.C. (ed.) Trad., ROLFE, J.C., 3 dln., Londen, 1963.

ROSTOVTZEFF, M. I., ea., *The Excavations at Dura-Europos: Preliminary Report*, Londen, 1929-1952.

BARTOLETTI, V. (ed.), *Papiri greci e latini*, Vol. 6, Firenze, 1920.

WELLES, C., ea., *The Parchments and Papyri, with an Account on Three Iranian Fragments* by B. Henning, New Haven, 1959.

WILCKEN, U., *Aegyptische Urkunde aus den koeniglichen Museen zu Berlin*, Berlijn, 1895.

Afbeeldingen

Fig. 1: CUNY Academic Commons, (<https://chayacassano.commons.gc.cuny.edu/history/history-of-the-synagogue-and-of-the-jews-in-dura-europos/>), geraadpleegd op 27 mei 2019.

Fig.2: museumphotography,
(<http://www.museumphotography.com/Easterndesertpage/eastdesertmapabout.htm>),
geraadpleegd op 27 mei 2019.

Fig. 3: BINGEN, J., 'The Imperial Roman Site of the Mons Claudianus (Eastern Desert of Egypt)',
Diogenes, Vol. 61 (2016), 7-17.

Samenvatting

Deze masterproef behandelt de socio-culturele situatie van de Romeinse soldaten aan de oostelijke grens van het Romeinse Rijk. In de periode die deze paper wil behandelen, namelijk de tweede en vroege derde eeuw, liep deze grens van de kusten van de Zwarte Zee via de Eufraat en de Arabische Woestijn naar de Rode Zee. De kust van de Rode zee en de aanpalende woestijn vormden het meest zuidelijke traject van deze grens. Deze studie probeert te achterhalen in welke mate de Romeinse soldaten die daar gestationeerd waren een 'Romeinse' identiteit aannamen. Het oostelijke deel van het Romeinse Rijk was immers veel minder dan het westelijke deel geromaniseerd. Daarbij lagen de militaire posten aan de oostelijke grens vaak in erg desolaat gebied, wat nog extra bijdroeg aan de afwezigheid van 'Romeinsheid'. Tegelijk was het leger wel de vertegenwoordiger van het Romeinse gezag in deze uithoeken van het Rijk en verdedigde ze zijn belangen. Daarom wil deze studie de aard van 'Romeinsheid' bij die soldaten onderzoeken. Eveneens wordt in deze paper onderzocht welke banden de soldaten aangingen met de lokale, weinig geromaniseerde bevolking. Voor deze studie worden twee locaties gekozen. Enerzijds wordt de stad Dura Europos onderzocht. Deze stad was gelegen in de Syrische woestijn, aan de oever van de Eufraat. Ze was de meest oostelijke uithoek van het Romeinse Rijk. Ten gevolge daarvan kende de stad na de Romeinse verovering een grote militaire bezetting. Deze militairen hebben enorm veel bronnenmateriaal nagelaten, hetgeen ons in staat stelt hun doen en laten voor een groot deel na te gaan. Een tweede streek is de Oostelijke Woestijn in Egypte. Deze woestijn was gelegen tussen de Rode Zee en de Nijl en kende eveneens een militaire bezetting. Ook deze soldaten lieten heel wat materiaal achter. Voor deze streek werd gefocust op de site van Mons Claudianus. Dit was een steengroeve met bijhorende nederzetting, waar ook heel wat soldaten verbleven.

De relatief grote hoeveelheid aan bronnenmateriaal stelt de studie in staat enkele criteria te onderzoeken die een aanduiding kunnen zijn van 'Romeinsheid', in deze paper aangeduid als 'Romanitas'. Deze drie criteria zijn taal, religie en materiële uitingen. Daarnaast kan tot op een zeker niveau ook de interactie met de lokale bevolking onderzocht worden. Deze paper probeert zowel de situatie in een grote stad als Dura, als in kleine fortjes zoals die in de Oostelijke Woestijn te onderzoeken.

Uit het onderzoek blijkt dat in Dura Europos de soldaten wel degelijk een duidelijk Romeins karakter aannamen. Zowel op vlak van taal, religie als materiële uitingen namen de soldaten typisch 'Romeinse' cultuurelementen over. De soldaten kleedden en gedroegen zich anders, aanbaden Romeinse goden en probeerden zo nu en dan zelfs het Latijn aan te leren. Op die manier konden de soldaten zich afzetten van de minder geromaniseerde lokale bevolking, zonder evenwel totaal gesegregeerd te zijn

van de civiele bevolking. Ook in de Oostelijke Woestijn namen de soldaten duidelijk Romeinse elementen over. Toch is hier meer een lokale invloed merkbaar in de religieuze gebruiken en het taalgebruik. Interactie met de bevolking van deze soldaten was eveneens veel hechter en intenser. Soldaten en burgers werkten op verschillende vlakken samen en waren veel meer op elkaar aangewezen. Dit droeg bij aan de onderlinge culturele uitwisselingen.